

MAGYAR
PHILOSOPHIAI SZEMLE

SZERKESZTI ÉS KIADJA

BOKOR JÓZSEF

X. ÉVFOLYAM.

1891. V—VI. FÜZET.

BUDAPEST

SZERKESZTŐ- ÉS KIADÓHIVATAL : IV., KECSKEMÉTI-UTCZA 6.

E szám ára 3 frt.

TARTALOM.

	Lap
1. <i>Brassai</i> Sámuel: A philosophia fordulta	321
2. Dr. <i>Buday</i> József: Sociologia	358
3. <i>Kun</i> Sámuel: A positivismus, mint vallásrendszer	443

Értesítő.

Lubrich Ágost: Természetbölcselet. Ismerteti Sebesztha Károly 516.

A «Magy. Phil. Szemlét» a Magy. Tud. Akadémia támogatja ugyan, de a lap irányáért és tartalmáért csakis a szerkesztőség felelős.

A Magyar Philosophiai Szemle szerkesztő és kiadóhivatalában
Budapest, IV. ker., Kecskeméti-utcza 6. sz. megrendelhetők :

A Magyar Philosophiai Szemle 1884., 1886., 1887. 1888., 1889.,
és 1890-iki évfolyama. Ára évfolyamonként 5 frt.

Böhm Károly : *Az ember és Világa.* Philosophiai kutatások.
I. rész. Dialektika vagy alapphilosophia. Budapest, 1883.
Ára 3 frt.

Bokor József : *A Középiskola Eszménye.* Budapest 1874.
Ára 1 frt. 20. (Elfogyott.)

« *Egy Középiskola.* Budapest, 2. változatlan kiadás. 1889.
Ára 50 kr.

« *A szabadság némely korlátairól.* Budapest, 1884.
Ára 20 kr. (Elfogyott.)

« *A Társadalom befolyása az államra.* Budapest, 1886.
Ára 25 kr.

Sebesztha Károly : *Reális nevelés.* Külön lenyomat a M. Phil.
Szemléből. Budapest, 1886. Ára 1 frt.

A PHILOSOPHIA FORDULTA.

III.

A böleletnek irányadóul és például kellene szolgálni a tudományos világnak a fogalomnevek világos, határozott használatában, szóval a szabatosságban¹. De vajon úgy van-e? Úgy tetszik nekem, hogy alig van eszmény, (ideál) mely oly kevésbé legyen megközelítve, mint az a mit kitiizék. Merem mondani, — lehet igenis nyersen — hogy a philosophia historiája egy eleitől fogva mind a mai napig tartó, bé nem végzett s még kevésbé eldöntött logomachia. Csudálatos! Mert hiszen fogalom minden külön esetben csak e g y lehet és ezt, úgy hogy minden ép, érett józan eszü ember megértse, csakis e g y k é p p fejezhetni ki; honnan hát az örökös ellenmondás? Nem hiszem, hogy tévednék, midőn egyik főokát a szabatosság tökélytelenségében vagy éppen hiányában keresem sőt leltnek hiszem. Ez úttal a bajnak csak egy példáját veszem fel, u m. tapasztalás fogalma tárgyalását. Kinyitok egy szótárt melyben az eleitől fogva 1886-ig egymás után s mellett divatozó philosophiai rendszerekben használt fogalomneveket sorolja fel és értelmezi. Felkeresem az «Empirie» ezikket s ezt olvasom felőle: «**Empirie**» (ἐμπειρία, Erfahrung, experientia) elsőbben is valami érzéki észrevétel, a z t á n a szemmeltartással (*Beobachtung*) nyert észrevételeknek rendszeres összekapcsolása.»² Hogy egy ily értelmezést szabatosnak állítani nem lehet, világos. Azok a boldog böleselők és nem böleselők, a kiknek tág felfogása megtűri, sőt természetesnek leli, hogy azonegy «történet» szó egy külön eszményt, aztán eszmények terjedelmes sorait s hozzája még elbeszélésöket is jelentse, nem botránkoznak meg ama kettős értelmezésben; de mások, a kik kevésbé hajlandók megalkunni a képtelenséggel (*absurdum*), azt kérdik velem-

¹ Divatos szóval: «précizitás». (!)

² **Empirie** ist zunächst irgend eine sinnliche Wahrnehmung, sodann die systematische Verknüpfung mehrerer Wahrnehmungen, welche wir durch Beobachtung gewinnen.

mel együtt, hogy a két értelmezésnek melyike teszi már az «empiriát?» Anyanyelvét észleletesen beszélő és író magyar azt felelné reá, hogy a kétértelműség csak amaz idegen synonymákban létezik; mert mi megkülönböztetjük a «tapasztalat»-ot, melyet az elsőbb értelmezés jelöl, a «tapasztalás»-tól, melyre a második illik. Jó, de hát a magyar csak elenyésző parányi helyet foglal a philosophiai irodalom terén s a mi megkülönböztetésünk az empiria szabatos használatát s alkalmazását nem fogja eszközölni. Mi több, ha tehetné is, nem volna köszönet benne, mert az ügy megállapított értelmezés szerint a «tapasztalat» és «érzéket» (Sinneswahrnehmung, sensation) merőben azonegy jelentésű szavak lennének s ezzel a bölcselek egyik osztálya kedviért a szellemi lények és tények tétele meg lenne tagadva.

De halljuk már a másik felet is, melynek véleményét egy encyclopaedicus szótárból irom ki és a tolmácsolom a következőkben: «**Tapasztalásnak** a tényeken alapuló ismeretek foglalványát nevezik.»¹ Ez ugyan első tekintetre nem igen látszik különbözőnek a szellem létét és állomány voltát tagadók értelmezésétől; de csak addig, míg számba nem vesszük a tén y szó tág értelmét, melyet az idézett szótár imígy elemez és különböztet. «A tapasztalás egész köre a külső vagyis köztített közlött körére és a belső vagy közvetlen tapasztalásra oszlik.»² «A külső a természetről vett tapasztalás» melyet az érzékek eszközölnék. A belső a saját lelki működésünkről s állapotainkról való tapasztalás, melynek megszerzésére öntudatunkon kívül más közben járunk nincs és nem is kell.»³ No már, oly fogalomnevet, melyet azonegy szak-

¹ **Erfahrung** nennt man den Inbegriff derjenigen Erkenntnisse, welche sich auf Wahrnehmung von Thatsachen gründen (Brockh. Convers. Lex.) — Képelem mily szánakozó mosolylyal néznek le tudós philosophusaink a felületes íróra, a ki népszerű encyclopaediát idéz; de biz én nem szégyenlem meg magamat s arczom az ő gúnymosolyukat visszatükrözi. — Vak, a ki a szitán át nem lát.

² Ha ki felakadna azon, hogy egy kör miképp oszlohatik két körre, kétképp oszlassa el az aggodalmát. Vagy vegye átvitt, pl. csoport, értelemben (kör = vidék); vagy pedig képzeljen egy középpontu (concentricus) két kört. — A német szöveg ez: «Der gesammte Erfahrungskreis zerfällt in den des äussern oder mittelbaren und in den innern und unmittelbaren Erfahrung».

³ «Die äussere E. ist die der Natur durch die menschlichen Sinne ... eine mittelbare, weil alles was wir von den Aussenwelt wissen, nur dadurch erfahren wird, dass es als Empfindung und Vorstellung in unser Bewusstsein tritt. Die innere E. ist die unserer eigenen psychischen Thätigkeiten und Zustände ... eine unmittelbare weil sie durch nichts anders vermittelt wird, als durch das ... reflektionirende Selbstbewusstsein.»

belieknek — ezúttal bölcselőknek — egy része szűkebb, más része bővebb értelemben használ, szabatosnak csakugyan nem mondhatni és csak úgy válhatik azzá, ha jelentését a vele élő író világosan és félreérthetetlenül meghatározza és alkalmazásában szorosan tartja magát az értelmezéséhez. Eddigi czikkeim irálya meggyőzhette k. olvasóimat, hogy kifejezéseim használatában a követelt feltételeknek megfeleltam s a magam nyilvánította szabályt követtem. Ez a dolog formalis oldala. Valóságát tekintve pedig eszméinket, érzékleteinket képzeleteinket, ezeknek analytical, syntheticai combinatioit, deductiot, inductiot tapasztalt tényeknek állítottam s tanuság végett ember társaimnak elfogulatlan s az éppen divatba levő s egymást váltogató philosophia rendszerektől meg nem zavart és el nem tévesztett meggyőződésére — mondjuk jobban — megfelelő tapasztalására hivatkoztam és hivatkozom.

Ez úton is ily módon juték arra a fontos kérdésre, hogy az érzéklet és képzet összevetésének, mely tapasztalás szerint ottan ottan megtörténik, micsoda criterium szolgál egyidejű vagy utólagos ellenszerül?

II. czikkem végén adott feleletemet magam sem tartom a bog kielégítő megoldásának és hálára kötelezne nem csak engem, hanem bizony az egész emberiséget, a ki bár egy biztos jellemvonást kutatna fel az eddig elé csak vázolt criterium megalakítása és tökélyesbitése végett.

A criterium egyik fogása szerintem az, hogy folyamodjunk kétség esetében mások tanubizonyosságához. De ezen eljárásnak egy nagy bökkenője van: «Hátha azok a mások is azon kétségben sinlenek, azon bizonytalanságban leledznek, a melyben magunk?».

Ha egy «vak nem vezetheti a vakot», sok vak még, ha lehet, kevésbé teheti.

Voltaire, a ki Shaftesburynak ellentmondva, gyakran tulajdonított bizonyító erőt az ötleteknek — kivált a magáéinak — azt felelé egykor egy valakinek, a ki a szerencsétlen *Calas* ellen elkövetett borzasztó igazságtalanságot azzal a közmondással mentegette, hogy «még a jó ló is megbotlik»: — «Egy ló, meghiszem, de egész ménes» (a Toulouse-i parlement) «hogyan?» Engedelmevel az elmés philosophusnak, úgy a hogy egy egész nyáj juhái átszökösnek azon az üres helyen, a hol a vezérkos elé nyujtott, de szökése után rögtön visszarántott bot volt. Úgy a hogy a felbőszült Maenasok seregelték a jelen-

valónak hitt Bacchus körül. Úgy a hogy a flagellansok ezerei hitték, hogy önkínzásuk megteheti azt a mit Jézus kinszenvedése nem bírt tenni t. i. Isten haragja megengesztelését. Úgy a hogy mindkét nemű német gyermekek ezrei indultak keresztes hadjáratra. Úgy végre, hogy boszorkányok csoportai lovagoltak seprűiken a Blocksbergre vagy a Sz.-Gellért hegyére. De hagyjuk a multat és szökjünk át a korunk spiritistái egyszersmind ámitó és részint szédelgő üzletéhez. Hadd beszéljem el három példáját, miképp adtak, sőt tanúbizonyságaikkal szélteben eszközlöttek is hitelt mivelte és tudós emberek csoportjai oly állítólagos eseményeknek, melyeket a tudomány ábéczéje szintűgy mint a józanokosság oly lehetetleneknek tart, mint a — támasz-fejést.

1-ső példa. «Én (egy neves angol író) Mr. Home-mal [a spiritistával] Nizzában, egy elékelő orosz uriaszony házában találkoztam. Előítéleteim természetesen nem valának iránta kedvezők s személyes társalkodásunk ellenszenvenmet nem igen csökkentette. Egy kornyadozó fiatal Amerikából, a ki jörendin ifjabbnak látszott mint valójában volt, szeretett sokat beszélni, de beszédének kevés változatossága s veleje volt. Nyájásnak látszott; meg lehet ravasz is volt, de minden esetre sok bényomást tett. Nem egyszer találkoztunk, míg egy napon némi ismerősem jöve hozzám azzal a hírrel, hogy *** urnál érdekes ülés (*séance*) lesz más nap estve, a végett, hogy alkalma legyen Alphonse Karrnak találkozni Home-mal és ha lehet próbára tenni hatalmát. Megígérém, hogy elmenyek oda magam is, gondolva, hogy furcsa lesz a találkozás a lélekidézőnek s Franciaország egyik legelmésebb és legkételkedőbb férfjának.

«Szélvészes zord este volt, mikor kiszekereztünk *** úr villájához, Nizzától bizonyos távolságra; senki se volt még ott s a házi úr egyedül fogadott egy fényesen világított igen tágos teremben, mely gyéren volt súlyos székekkel, kerevetekkel, konzolokkal s asztalokkal butorozva, melyeknek egvikén sem volt semminemű takaró, valamint a padozatot sem borította szőnyeg. A termet fali tartókról viaszgyertyák, s a közepén levő súlyos kerek asztalon egy olajlámpa világították. Volt időm gondosan kifürkészni a helyiséget s esküvel állíthatnám, hogy nyoma sem volt valami sodronyoknak, a melyekkel fogva a falnál álló butorokat mozdítani lehetett volna. Megvizsgáltam az asztalt is és úgy találtam, hogy két kézzel sem birom megemelni. A menyezeten sem volt semmi oly készülék,

a melynél fogva fel lehessen valamit húzni. Bevégezhettem nyomozáso-
mat, míg a többi vendégek sorjában érkeztek.

«A jelenlevők száma, oda értve Mr. Home-at is kilencz vala, urak
és hölgyek. A kérdés az, lehető-e, hogy szemeink csalódjának vagy
hogyan elámituk egyikünk a másikat? Avagy kimagyarázhatja-e okosko-
dás azt, a mit hisszük, hogy láttunk? Tessék meghallgatni és itélni.

«Én Alphonse Karr mellett ültem, balkézről egy a spiritismusan
hívó úriaszony, a ki már nem él. E szerint egy kételkedő s egy hívő közt
ültem; velünk szembe Mr. Home. Mint szokott, folyton fecsegett s
kért, hogy ne szakasszuk félbe mindennapi tárgyi beszélgetésünket,
ne is készüljünk bényomások elfogadására; a mit részemről én nem
is tettem. Azt mondá, hogy ő szintoly keveset tud mint akármelyi-
künk azokról a titkos erőkről, melyek felett olykor rendelkezik, holott,
másszor meg nincs hatalma rajtuk; hogy ő puhatolásra kér és ha
a társaság némi nyilatkozmányra (manifestation) lesz méltatva, ő
örülni fog, ha valamelyikünk ki bírja magyarázni, miképp kelet-
keztek. Persze, hogy sok szó volt a lelkekről (spirits), makaosságuk-
ról, gonoszágukról stb.; de méltóztatott megengedni, hogy ha valami
történik (feltéve, hogy történik) és azt más oknak, nem a lelkek
működésének tulajdoníthatni, hiheti azt akármelyikünk s érdekelni
fogja őt, ha megmondják neki mi az. Ő maga is tanulmányozó s
nyomozza a világosságot, mint mi. Mind ez hihetőleg Alphonse
Karr-ra való tekintetből vala mondva; kétlem, hogy Mr. Home mindig
ily szerény és meghunnyászkodó módon szöllana.

«Mindnyájunk keze az asztalon volt; Mr. Home arra kért, hogy
ha csak lehet, ne bontsuk meg a kört, de Karr kijelenté azonnal,
hogy ő csak úgy foglal helyet benne, ha kiköti, hogy akármikor
megszakíthatja a végett, hogy bujjék az asztal alá vagy vizsgálódhassék
bár mimódon. Mr. Home nem mondott ellent s erre közönséges beszél-
getés következett, mely folyton tartott mintegy félóráig.

«Az, ezennel következett kopogásokról — az úgynevezett spiri-
tuális közlekedésekről — nincs miért szóljak. Ámbár nem követeltem
kimagyarázni miképp keletkeztek, kerülgették rendetlenül csavarogva
az asztalt, s ámbár nem birtam jelentkezésök módját a szokott magya-
rázattal, a medium nagy lábujja pattogatásával belátni, még is igen
kevessé ingerelték kíváncsiságomat s egészen egykedvűen hagytak.
Fürkésző tehetségem tökélyesen éber volt s ügyeltem minden kézre,
a mely az asztalon babrált s midőn egyik nő azt állítá, hogy a lelkek

elkapták a karpereczét, észrevettem, hogy maga rázta le — talán öntudatlanul az ölébe, a honnan csakugyan eltávozott a perecz és furesán, de nem éppen megfoghatatlan módon a földön hevert. Ismét, midőn némelyek panaszkodtak, hogy hideg szél kering hátul a fejöken, azt sem én, sem Alphonse Karr nem éreztük. Ezeket a gyermekségeket csak azért említem meg, hogy megmutassam, hogy nem voltam rendkívüli állapotban és nem hogy valami bényomást tettek volna reám, hanem mint haszontalanságot, unni kezdtem.

«Ámde most történt valami, a min mindnyájan megütköztünk. Egy a terem távolabbi végén a fal mellett állott sulyos karszék elényargalt a terem közepére. Ezt az át elleni faltól egy más butor követte megfelelő irányban. Hasonló mozgalmak támadtak ottan-ottan az ülés egész ideje alatt. És még egy megfoghatatlanabb esemény következék nem sokára. A csiszolt rózsafa asztal, a mely körül ültünk s a melyen lámpa meg írónok és papirlevelek valának, ingani kezdett s aztán felágaskodott, úgy hogy a három lába közzül csak egyik maradt a földön. Nem levén asztaltakaró s a terem fényesen világítva, könnyű volt az asztal alá nézni, mit tettem is. És ha valakinek a lába meszterkedik vala, meg kellett volna látnom. Még azt a különösséget is hozzá kell adnom, hogy a lámpa lecsúszott s az írónok lehengeredtek az asztal széleig; de itt megállottak és semmi sem esett le. Az asztal mind inkább nyugtalanokodván, Mr. Home azt mondá: azt vélem, hogy felemelkedik. Jobb lesz, ha mind felkelünk, de kezeinket az asztalon tartjuk.» Alphonse Karr ezt hallva, követelé a jogát, hogy bonthassa meg a kört s kuporodhassék, négykézlábra, mit meg is tön. Székeinket hátra rúgva felkelénk s lehető távolra, úgy hogy kezeinket az asztalon tarthassuk, állottunk az asztal körül, mely lassan emelkedni kezdett elég magasra, hogy Karr alája bújhassék s minden ember lábát szemlére vegye. Azt mondhattom, hogy az asztal két három perczig lebegett mintegy három-négy lábnyi magasan a földtől. Elég magasán, hogy mindnyájan láthatták Karrrt s azt is, hogy senkinek nem mozdult a lába; a kezeink se változtatták a helyöket az asztalhoz levén nyomkodva.»

Hamilton Aida

Az elbeszélőnek további tanakodásait nincs miért közöljem a k. olvasóval, hanem átmegegyek a második jelentésre.

2-ik példa. *William Crookes* jeles kimikus azt nyilvánítá ezelőtt 20 évvel, hogy történnek bizonyos körülállások közt oly jelentkező-

sek (phaenomena), melyeket a természetnek ismeretes törvényeiből ki-magyarázni nem lehet. Akkor, bármint megvolt alanyiasan győződve állítása helyes voltáról, nem levén alkalma döntő kísérterményeket tenni, csak annál maradt, hogy az illető eseményeket egy eddig elé nem smert sajtászerű oknak, melyet ő lelki erőnek (*psychic force*) nevez, kell tulajdonítani.

Esztrendővel azután módja volt, — az előbbi közleményből előtünk már ismeretes «medium» eszközzésével, — megejteni az óhajtott kísérterményeket, melyeknek meg kellett bizonyítani, jelesen 1. azt, hogy az a rejtélyes erő a testek súlyát megváltoztani bírja; 2. hogy hangszerekkel, (pl. accordionnal) a nélkül hogy emberi kéz nyúlna hozzájuk, dallamokat tud játszani.

A kísértermények egyikét következőleg írja le *Crookes*:

A kis társaság nálam gyült össze estve egy nagy szobába, melyet gáz világított. Az accordion mozgásait próbáló készülmény, egy dob alakú kalitka volt, mely 12 szál, 1 láb 10 hüv. hosszú, keskeny falcévezet kapcsolt, illetőleg 1 láb 10 hüv. és két láb átmérőjű két fabroncsból vala összeállítva, úgy hogy teteje és alja nyitva maradt. Oldala körül 50 yard (4 mét. 572 cm.) elszigetelt rézdrót volt csavava és 24 szer kerítve, úgy hogy egy hüvelyknél kevesebb távolságra valának a szálak egymástól és spárga volt keresztül kötözve rajtok, miszerint a dob oldalát oly háló körítette, melynek lyukai 2 hüv. szélességűek és 1 h. magasságúak voltak. A dob a szoba közepén álló asztal alá befért, de oly szorosán, hogy sem fölül kézzel, sem alul lábbal a belsejébe nyulni nem lehetett.

«Az accordion egészen új volt s éppen csak a kísértermény kedviért vásároltatott. Már. Home se nem kezelte, se nem látta a hangszert a kísértermények kezdete előtt.

«A szobának más részében a végett volt egy készítmény felállítva, hogy a test súlya változását mutassa ki. Az egy 36 hüv. hosszú, 9½ h. széles, mahagóni-fadeszkából állott, melynek két végére egy-egy másfél hüv. szélességű lécz vala szegezve, talp gyanánt. A deszka egyik vége egy szilárd asztal szélén nyugodott, a másik egy háromlábbról csüngő rúgós mérleg nyelvére volt akasztva, melyről le lehetett olvasni mily súlylyal nehezkedik a deszka szabad vége, akármely pillanatban. A készülményt úgy állítottuk be, hogy a deszka az asztal és ez akasztó pont között vízszintes helyzetben legyen. Ekkor a súlymérő 3 fontot mutatott.

elkapták a karpereczét, észrevettem, hogy maga rázta le — talán öntudatlanul az ölébe, a honnan csakugyan eltávozott a perecz és furesán, de nem éppen megfoghatatlan módon a földön hevert. Ismét, midőn némelyek panaszkodtak, hogy hideg szél kering hátul a fejöken, azt sem én, sem Alphonse Karr nem éreztük. Ezeket a gyermekségeket csak azért említem meg, hogy megmutassam, hogy nem voltam rendkívüli állapotban és nem hogy valami bényomást tettek volna reám, hanem mint haszontalanságot, unni kezdtem.

«Ámde most történt valami, a min mindnyájan megütköztünk. Egy a terem távolabbi végén a fal mellett állott sulyos karszék elnyargalt a terem közepére. Ezt az át elleni faltól egy más butor követte megfelelő irányban. Hasonló mozgalmak támadtak ottan-ottan az ülés egész ideje alatt. És még egy megfoghatatlanabb esemény következék nem sokára. A csiszolt rózsafa asztal, a mely körül fültünk s a melyen lámpa meg írónok és papírlevelek valának, ingani kezdett s aztán felágaskodott, úgy hogy a három lába közzül csak egyik maradt a földön. Nem levén asztaltakaró s a terem fényesen világítva, könnyű volt az asztal alá nézni, mit tettem is. És ha valakinek a lába meszterkedik vala, meg kellett volna látnom. Még azt a különösséget is hozzá kell adnom, hogy a lámpa lecsúszott s az írónok lehangosodtak az asztal széleig; de itt megállottak és semmi sem esett le. Az asztal mind inkább nyugtalanokdván, Mr. Home azt mondá: azt vélem, hogy felemelkedik. Jobb lesz, ha mind felkelünk, de kezeinket az asztalon tartjuk.» Alphonse Karr ezt hallva, követelé a jogát, hogy bonthassa meg a kört s kuporodhassék, négykézlábra, mit meg is tőn. Székeinket hátra rúgva felkelénk s lehető távolra, úgy hogy kezeinket az asztalon tarthassuk, állottunk az asztal körül, mely lassan emelkedni kezdett elég magasra, hogy Karr alája bújhassék s minden ember lábát szemlére vegye. Azt mondhattom, hogy az asztal két három percig lebegett mintegy három-négy lábnyi magasan a földtől. Elég magasan, hogy mindnyájan láthatták Karrt s azt is, hogy senkinek nem mozdult a lába; a kezeink se változtatták a helyöket az asztalhoz levén nyomkodva.»

Hamilton Aida

Az elbeszélőnek további tanakodásait nincs miért közöljem a k. olvasóval, hanem átmegegyek a második jelentésre.

2-ik példa. *William Crookes* jeles kimikusz azt nyilvánítá ezelőtt 20 évvel, hogy történnek bizonyos környülállások közt oly jelentkező-

sek (phaenomena), melyeket a természetnek ismeretes törvényeiből ki-magyarázni nem lehet. Akkor, bármint megvolt alanyiasan győződve állítása helyes voltáról, nem lévén alkalma döntő kísérterményeket tenni, csak annál maradt, hogy az illető eseményeket egy eddig elé nem smert sajtászerű oknak, melyet ő lelki erőnek (*psychic force*) nevez, kell tulajdonítani.

Esztendővel azután módja volt, — az előbbi közleményből előt-tünk már ismeretes «medium» eszközzésével, — megejteni az óhajtott kísérterményeket, melyeknek meg kellett bizonyítani, jelesen 1. azt, hogy az a rejtélyes erő a testek súlyát megváltoztani bírja; 2. hogy hang-szerekkel, (pl. accordionnal) a nélkül hogy emberi kéz nyúlna hozzájuk, dallamokat tud játszani.

A kísértermények egyikét következőleg írja le *Crookes*:

A kis társaság nálam gyült össze estve egy nagy szobába, melyet gáz világított. Az accordion mozgásait próbáló készülmény, egy dob alaku kalitka volt, mely 12 szál, 1 láb 10 hüv. hosszú, keskeny fa-léczezel kapcsolt, illetőleg 1 láb 10 hüv. és két láb átmérőjü két fa-abroncsból vala összeállítva, úgy hogy teteje és alja nyitva maradt. Oldala körül 50 yard (4 mét. 572 cm.) elszigetelt rézdrót volt csavava és 24 szer kerítve, úgy hogy egy hüvelyknél kevesebb távolságra valának a szálak egymástól és spárga volt keresztül kötözve rajtok, miszerint a dob oldalát oly háló körítette, melynek lyukai 2 hüv. széles-ségűek és 1 h. magasságuk voltak. A dob a szoba közepén álló asztal alá befért, de oly szoroson, hogy sem fölül kézzel, sem alúl lábbal a belsejébe nyulni nem lehetett.

«Az accordion egészen új volt s éppen csak a kísértermény ked-viért vásároltatott. Már. Home se nem kezelte, se nem látta a hang-szert a kísértermények kezdete előtt.

«A szobának más részében a végett volt egy készítmény fel-állítva, hogy a test súlya változását mutassa ki. Az egy 36 hüv. hosszú, 9½ h. széles, mahagóni-fadeszkából állott, melynek két végére egy-egy másfél hüv. szélességű lécz vala szegezve, talp gyanánt. A deszka egyik vége egy szilárd asztal szélén nyugodott, a másik egy három-lábról csüngő rúgós mérleg nyelvére volt akasztva, melyről le lehetett olvasni mily súlylyal nehezkeedik a deszka szabad vége, akármely pillanatban. A készülményt úgy állítottuk be, hogy a deszka az asztal és ez akasztó pont között vízszintes helyzetben legyen. Ekkor a súlymérő 3 fontot mutatott.

«A készülmény már bé volt állítva, mikor Home ur megérkezett, sőt némely részének a czélját is csak leülte után tudta meg tőlünk, a puhatolóktól. Ezek rajtam kívül egy kitünő természettudós, a k. természettudományi társulat elékelő tagja, a kit dr. A. B. névvel jelölök meg; egy ismeretes jogtudor, dr. C. D.; a fivérem és kémiai segédem voltak. Home ur egyes székre űlt az asztalhoz. Vele szemben volt az asztal alatt a főlebb írt kalitka az asztal két lába között. Én éppen melléje ültem balról, s egy másik tanu jobbról. A többiek egymástól illő távolságra ültek az asztal köré.

«Nagyobbára egész estve, kivált mikor valami fontos dolog folyt, a Home ur mellett két felől ülő tanu a lábát az övére tette, úgyhogy minden mozdulatát észrevehesse.

«A szoba melege 20° — 21° C. volt.

«Home ur az accordiont a hüvelyke és középuja közzé fogta a billentyűkkel átelleni végén. A bassus kulcsot, mely ezen a végén van, magam csavartam ki. Aztán kihúzták a kalitkát az asztal alól annyira, hogy az accordiont, a billentyűt végével alúl beléje tehesse Home ur, mire megint visszatoltuk a kalitkát az asztal alá annyira, a mennyire Home ur kezevastagsága engedte; kezét azonban a szomszédai folyton szemmel tartották. Ezek csakhamar látták, hogy az accordion valami furesa módon ingadozni kezd; aztán hangokat adott s végre egész hangsor, (dallam) jött ki belőle. Ez alatt a segédem az asztal alá bújt, s arról tudósíta, hogy az accordion összehúzódik és kitágol, midőn egyszersmind látni lehete, hogy a Home ur keze, melylyel a hangszeret tartotta, meg sem mozdul; a másik keze pedig az asztalon nyugszik.

«Most már, mind rajta tartván az accordionon a főlebb írt módon Home ur az egyik kezét, a mellette ülő két egyén látta, hogy a hangszer ide s tova ingadozik, s járja körül a kalitkát mindig hangozva. Dr. A. B. bétékintett az asztal alá és azt mondá, hogy a Home ur keze folyton nyugton áll, holott az accordion mozog s egyes tiszta hangokat hallattat. Ezeket mi is mindnyájon hallottunk s utóljára egy egyszerű, de valódi ének dallamot is. Ezt mindenünk döntő kísértmények tartá, minthogy ez az eredmény másképp nem keletkezhetett, hanem csak úgy, hogy a hangszer billentyűi harmóniás egymásutánsággal mozgattattak. De a mi ezután következett, még meglepőbb volt, mert Home ur aztán egészen magára hagyta az accordiont, kivette a kezét a kalitkából s a mellette ülőnek tette a

markába s a hangszer akkor is folytatta a játékát, ámbár senki se nyúlt hozzá.

«Most már egy pár Grove-féle elemből álló villámtelep polusaival kötöttük össze a kalitka körül^o csavart rézdrótot. Home ur újra megfogta mint előbb a kalitkában a hangszert, mire az legott megszólalt s katonásan járt köröskörül. Vajon volt-é a villamosság valami segítségére az előbb nyilvánult erőnek, azt megmondani nem lehet.

«Most az accordion ismét elvált minden látható ok nélkül a Home ur kezétől, melyet^o a kalitkából kivett; én pedig és más kettő a jelenvalók közül láttuk nem csak azt, hogy nem nyúl a hangszerhez, hanem azt is, hogy ez a kalitkában minden látható emelő nélkül lebegett. A kísérteményt másodszor is ismételtük. Home ur megint belényult a kalitkába s megfogta az accordiont, mely elkezdett játszani, előbb accordokat s futamokat, azután egy nagyon ismeretes kedves dallamot, még pedig igen pontosan és szépen. Mig ez így folyt, megfogtam a Home ur karját s a kezemet csinosan lecsusztattam rajta egész az accordion tetejéig s meggyőződtem arról, hogy egy izma sem mozdul. A másik keze mindig az asztalon nyugodott s lábai a szomszédjáiéi alatt voltak.

Miután a kalitkabeli accordionnal tett kísérteményekkel ily meglepő eredményekhez jutánk, a föntebb már leirt mérlekészülményhez fordultunk. Home ur az újjai begyeit könnyedén a deszkának az asztalon nyugvó végére az odaszegzett talp felibe tette; én és dr. A. B. melléje ültünk, s lestük a kimenelt. A mérle mutatója csaknem azonnal alább szállott. Néhány másodperc múlva ismét felhúzódott. Ezek a mozdulatok egynéhányszor ismétlődtek, mintha a lelkierő hullámozása okozta volna. Egyszersmind a deszkának felakasztott vége is látszott alá s fel himbálódzni.

«Ekkor Home ur, maga jószántából egy kis csengetyüt s egy történetesen ott levő gyúfaszelenczét vett elé s a deszkának az asztalon nyugvó végére helyezvén, reájok tette a kezét, megmutatandó, mint mondá, hogy ő nem nyomja alá a deszkát, melynek igen lassu ingása szembetűnőbb lett és dr. A. B. szemmeltartván a mutatót, azt mondá, hogy $6\frac{1}{2}$ fontra szállott. Minthogy vízszintes fektében érintetlenül hagyva a deszka 3 fontra húzta le a mérle nyelvét, az ingása sülyedésére $3\frac{1}{2}$ fontnak kellett hozzájárulni. De a készülmény kimutatta, hogy némelykor 9 fontnyi suly is sülyesztette a deszka végét, tehát 6 fonttal növekedett a súlya.

«Hogy lássam, vajon a Home ur újjai nyomása a leirt helyre

«A készülmény már bé volt állítva, mikor Home ur megérkezett, sőt némely részének a czélját is csak leülte után tudta meg tőlünk, a puhatolóktól. Ezek rajtam kívül egy kitünő természettudós, a k. természettudományi társulat elékelő tagja, a kit dr. A. B. névvel jelölök meg; egy ismeretes jogtudor, dr. C. D.; a fivérem és kémiai segédem voltak. Home ur egyes székre űlt az asztalhoz. Vele szemben volt az asztal alatt a főlebb írt kalitka az asztal két lába között. Én éppen melléje ültem balról, s egy másik tanu jobbról. A többiek egymástól illő távolságra ültek az asztal köré.

«Nagyobbára egész estve, kivált mikor valami fontos dolog folyt, a Home ur mellett két felől ülő tanu a lábát az övére tette, úgyhogy minden mozdulatát észrevehesse.

«A szoba melege 20°—21° C. volt.

«Home ur az accordiont a hüvelyke és középujja közzé fogta a billentyűkkel átelleni végén. A bassus kulcsot, mely ezen a végén van, magam csavartam ki. Aztán kihúzták a kalitkát az asztal alól annyira, hogy az accordiont, a billentyűt végével alúl beléje tehesse Home ur, mire megint visszatoltuk a kalitkát az asztal alá annyira, a mennyre Home ur kezevastagsága engedte; kezét azonban a szomszédai folyton szemmel tartották. Ezek csakhamar látták, hogy az accordion valami furesa módon ingadozni kezd; aztán hangokat adott s végre egész hangsor, (dallam) jött ki belőle. Ez alatt a segédem az asztal alá bújt, s arról tudósíta, hogy az accordion összehúzódik és kitégöl, midőn egyszersmind látni lehet, hogy a Home ur keze, melylyel a hangszert tartotta, meg sem mozdul; a másik keze pedig az asztalon nyugszik.

«Most már, mind rajta tartván az accordionon a főlebb írt módon Home ur az egyik kezét, a mellette ülő két egyén látta, hogy a hangszer ide s tova ingadozik, s járja körül a kalitkát mindig hangozva. Dr. A. B. bétékintett az asztal alá és azt mondá, hogy a Home ur keze folyton nyugton áll, holott az accordion mozog s egyes tiszta hangokat hallattat. Ezeket mi is mindnyájon hallottunk s utóljára egy egyszerű, de valódi ének dallamot is. Ezt mindenünk döntő kísértmények tartá, minthogy ez az eredmény másképp nem keletkezhetett, hanem csak úgy, hogy a hangszer billentyűi hármóniás egymásutánsággal mozgattattak. De a mi ezután következett, még meglepőbb volt, mert Home ur aztán egészen magára hagyta az accordiont, kivette a kezét a kalitkából s a mellette ülőnek tette a

markába s a hangszer akkor is folytatta a játékát, ámbár senki se nyúlt hozzá.

«Most már egy pár Grove-féle elemből álló villámtelep polusaival kötöttük össze a kalitka körül csavart rézdrótot. Home ur újra megfogta mint előbb a kalitkában a hangszert, mire az legott megszólalt s katonásan járt köröskörül. Vajon volt-e a villamosság valami segítségére az előbb nyilvánult erőnek, azt megmondani nem lehet.

«Most az accordion ismét elvált minden látható ok nélkül a Home ur kezétől, melyet ő a kalitkából kivett; én pedig és más kettő a jelenvalók közül láttuk nem csak azt, hogy nem nyúl a hangszerhez, hanem azt is, hogy ez a kalitkában minden látható emelő nélkül lebegett. A kísérteményt másodszor is ismételtük. Home ur megint belényult a kalitkába s megfogta az accordiont, mely elkezdett játszani, előbb accordokat s futamokat, azután egy nagyon ismeretes kedves dallamot, még pedig igen pontosan és szépen. Mig ez így folyt, megfogtam a Home ur karját s a kezemet csinosan lecsusztattam rajta egész az accordion tetejéig s meggyőződtem arról, hogy egy izma sem mozdul. A másik keze mindig az asztalon nyugodott s lábai a szomszédjaiéi alatt voltak.

Miután a kalitkabeli accordionnal tett kísérteményekkel ily meglepő eredményekhez jutánk, a föntebb már leirt mérlekészülményhez fordultunk. Home ur az ujjai begyeit könnyedén a deszkának az asztalon nyugvó végére az odaszegzett talp felibe tette; én és dr. A. B. melléje ültünk, s lestük a kimenelt. A mérle mutatója csaknem azonnal alább szállott. Néhány másodperc múlva ismét felhúzódott. Ezek a mozdulatok egynéhányszor ismétlődtek, mintha a lelkierő hullámozása okozta volna. Egyszersmind a deszkának felakasztott vége is látszott alá s fel himbálódzni.

«Ekkor Home ur, maga jószántából egy kis csengetyüt s egy történetesen ott levő gyúfaszelenczét vett elé s a deszkának az asztalon nyugvó végére helyezvén, reájok tette a kezét, megmutatandó, mint mondá, hogy ő nem nyomja alá a deszkát, melynek igen lassu ingása szembetünőbb lett és dr. A. B. szemmeltartván a mutatót, azt mondá, hogy $6\frac{1}{2}$ fontra szállott. Minthogy vízszintes fektében érintetlenül hagyva a deszka 3 fontra húzta le a mérle nyelvét, az ingása súlyedésére $3\frac{1}{2}$ fontnak kellett hozzájárulni. De a készülmény kimutatta, hogy némelykor 9 fontnyi súly is súlyesztette a deszka végét, tehát 6 fonttal növekedett a súlya.

«Hogy lássam, vajon a Home ur újjai nyomása a leirt helyre

hathat-é a mérleire, felállottam az asztalra, egyik lábomat a deszka végire tettem és testem egész súlyával arra nehezedtem. Dr. A. B. a mérle mutatóját nézve azt mondá, hogy a testem 140 fontnyi sulya csak $1\frac{1}{2}$ vagy legfeljebb 2 fontnyi változást birt okozni a mutatóban, ámbár lökdöséssel is igyekeztem növelni a nyomást; az ülő Home ur ujjai nyomásának tehát észrevehető eredménye természetesen nem lehetett. Alig szükség mondanom, hogy folytonosan szemmeltartották kezét lábát a jelenlevők.»

Mindezenknél fogva Crookes és tudós barátai a leirt hatásokat egy eddigelé ismeretlen «ideg-erő»-nek tulajdonították:

3-ik példa. Zoellner jeles csillagász, a Lipsiai egyetemenél tanár, a francia akadémiának levelező tagja volt és a természet vizsgálásával a philosophiát is törekedett kisebb-nagyobb sikerrel kapcsolatba hozni.

1878. egy Stade nevű kőborló híres spiritista évkeztén Lipsiába, mutatóványai minőségéről Zoellner is kívánt meggyőződést szerezni magának és másoknak. E végett néhány napig tartó kísérterményeket rendezett, melyekre tudományos tekintélyeket is meghívott tanokul, mint pl. Fechner, Browne, Weber, Scheibner, Tiersch, Wundt tanárokat.

A már leirt két kísérterményezés után, nem tartom szükségesnek a helyiség elrendezésére, készülményekre terjeszkedni ki, hanem csak a valóban megtörténteknek hitt és állított jelenségeknek summás elszámolására szoritkozom. Ezek:

1. Egy tokjába (Boussole, Kompass) rekesztett mágnesű mozgását, Stadenek csupa akarata erejénél fogva.
2. Egy asztalon való kopogások, egy késnek egy lábnyi magasságra szökése minden látható érintés nélkül.
3. Súlyos testek járása. Pl. Zoellner ágya a faltól két lábnyira távozott, holott Stade háttal ült hozzá egész kényelemmel s minden mozdulatát szemmel tartotta a társaság.
4. Egy ernyő darabokra repedt nagy recsegéssel, holott a médium hozzá se nyult és a darabok hozzája 5 láb távolságságra szökdöstek.
5. Két palatábla közé helyezett palavessző egészen magától értelmes mondatokat irt. A kísértermény nem egyszer ismétlődött.
6. Egy aczeltű mágnessé varázsoltatott.
7. Kimiailag hatástalan állományok saványtulajdonságuakká tétettek.

8. Kezek és lábak bényomásai jelentek meg simára terített korom- és lisztrétegeken, de a melyek nem olyanok voltak, mint a Stade kezei és lábai; különben is ő a csizmáját egy pillanantig sem vetette le.

9. Egy szíjjan, melynek két végét az asztalhoz pecsételték és Zoellner meg Stade kétfelől tartották, bogok kötődtek.

Megjegyzem, hogy a kisértő társaságnak az egy Wundton kívül egy tagja sem kifogásolta a tények lefolyását és Wundt is inkább formalis tekintetből.

Ilyes kisértmények leírását temérdek sokkal szaporíthatnám; de minthogy belőlök valami újat nem tanulhatnánk, a leirtak megfontolásából azt az aggodalmas következményt vonom ki, hogy egész csoport ember is eszét vesztheti, képzeleteit tárgyias érzéleteknek tarthatja és összetévesztéseket meggátolni, eltávoztatni, megorvosolni egészen biztos mód eddigelé nincs tudva.

A mi a társas elfogultságot illeti, egy latin és egy német közmondás, u. m. «a világ kibontakozik»,¹ és «a hol legnagyobb a szükség, legközelebb a segítség»,² nyújthat némi vigasztalást. Egy felől a történelem, másfelől saját korunk tapasztalása azt tanusítják, hogy flagellantismus, eretneküldözés, boszorkányjárat és más tévedések, valamint megfoghatatlanul keletkeztek, úgy szintén magyarázhatatlanul el is enyésztek. Igen is megfoghatatlanul és magyarázhatatlanul el is enyésztek. Igen is megfoghatatlanul és magyarázhatatlanul, mert ha valaki azt vetné ellenem, hogy a művelődés világa hajtotta el a tévedés sötétségét, azt merném kérdezni, vajon nem a sötétség eloszlása jellemzi-e a művelődés egyik oldalát? Aligha nem az ok és következmény felcserélése játszodja szerepét a művelődésnek tulajdonított hatásban. Tapasztalásunk pedig azt bizonyítja, hogy sokan, a kik a spiritismus esodáiban hittek, lassankint megtértek tévedésökből. E szerint ember tömegeknek a belőlök való kiócsudása idő dolga.

A magán tévedések esetében azonban az idő orvoslását várni nagy hiba volna. Mert elsőben is, az érzéklet és képzet összetévesztése következtében az ember a bódulásának már első pillanataiban oly cselekvényt követhet el, a mely magának vagy másoknak kárával sőt veszélyével is járhat és valóban jár is nemcsak embereknél, hanem állatoknál is. A megijedt ló mily sokszor elkapja a szekeret! Egy

¹ Mundus se expedit.

² Wo die Noth am höchsten; da ist Hülf am nächsten.

valaki tolvajtól való védekezés végett töltött pisztolyt tartott az ágya mellé felfüggesztve. Aludtában egykor egy barátja sürgős dologban hozzá jött s a mint az én valakim ágyához ért, emez hirtelen fölébredt, pisztolyát lekapta s rablónak vélt barátját lelőtte. Nem szaporítok példát, nem tartván olvasóimra nézve szükségesnek, hanem átmegyek a második pontra. t. i. arra, hogy pillanatnyi összevetés fokozatosan át mehet tartós elfogultságra, rögeszmére, örültségre. És így az a tűz, melyet első pillanatban egy kanál vízzel talán el lehet vala fojtani, házakat, helységeket pusztító égéssé válik.

De éppen az a bökkenő, az a «kanál víz»! Mi legyen az az oltó eszköz és ki kezelje? Ezek a kérdések lebennenek fel tárgyunkra nézve.

Vegyük előbb a másodikat, melyre az a félelet, hogy egy felől maga a tévedő egyén, másfelől embertársai lehetnének.

No már arról, a ki képzetét érzékletnek, tehát ennek a tárgyat valóságnak tartja, alig vagy éppen nem lehet feltenni, hogy elfogultsága tartama alatt tévedését átlássza, avagy csak sejtse is és ennél fogva módját keresse ámulásából való kiocsudásának s a tény tisztába hozatalának. Ennyiben hát az «oltó kanál víz» mint orvos-szer után hasztalan puhatólódznánk. Hanem lehet és van is praeventiv vagy prophylacticus a bajt megelőző és tölemerékülést eszközölő-szer és ez: gondolkodásunknak olyatén szoktatása, hogy valahányszor oly képzetünk támad, melyet nagy valószínűséggel érzékletnek tarthatunk vagy tarthatnánk, de a melyek feltett tárgyát a mindennapi tapasztalás vagy a természetnek előttünk ismeretes törvényei nem igazolják, azt a tárgyat legott lehetetlennek állítsuk és így midőn ilyesmit látni, hallani stb. vélünk, azt ne érzékletnek, hanem csak képzetnek higyjük. És e nem valami elméletileg gondolt vagy ráfogott módszer, hanem oly eljárás, melyet számtalan, mondhatnám minden épeszü ember, igen sok esetben mintegy ösztönszerűleg követ, pl. hogy csak egyet említsek, az alakosok (prestidigitatorok) mutatványaival szemben.¹ És ez nagyon jól van így. Mert azok, a kik megfontolva akaratilag teszik magukévá azt a böleseleti maximát, azok számát a kevesebbség jellemzi és náluk elég sokszor átmegy abba a szélsőségbe, hogy csak azt tartják ténynek és valóságnak, a mi érzék-

¹ A Zoelner-féle kisértményeken jelen volt Wundt maga is későbbre átlátta, hogy úgy kellett volna tennie.

letek tárgya, a mi aztán a tőlök követelt materialismus és agnosticismus terére viszi őket és legmagasabb fokán philosophiai — ha annak mondható — rendszerekben is garázdálkodik. K. olvasóm, ha meg nem nevezem is, kitalálja kiket és miket értek. A maximának pedig kellő számba nem vétele, azaz elkészítés elhanyagolása pedig a hiszeiékénység és babona hinárjába sülyeszt.

Mondhatni, hogy elől tűz, hátul víz. De azért van út, ha keskeny is a menekülésre és jó szoktatni magunkat előre, hogy a tévedések ne találjanak készületlenül, mint az öt bolond szüzet a vőlegényeik. Ha pedig már meg van a baj, a benne szenvedő, mint feljebb íram, nem juthat hamarjában, a valóság tiszta felfogásához. Másoknak kell hát őt ily esetben felvilágosítani és olyaknak, a kik az ámulásában nem osztoznak. Az ő nyilvánított kétségek, sőt tagadásuk az első lépés a baj elhárítására, mely ha — a mi valószínűleg nem használ, igyekezzék a segíteni kívánó a tévedőnek más a képzelettől, nem bénított érzékeit irányoztatni az ámitó tárgyra vagy inkább nem tárgyra, a mi ha sikerül, czélt ér vele: Ha a nizzai főlebb elbeszélt esemény alkalmával valakinek a társaságból eszébe jutott volna a szoba közepére nyargaltnak látszó széket megtapogatni, a lelt üres hely legott elenyéztette volna a szemfényvesztését és az ő példája a többiekét. — A midőn már sem egyik sem másik eszköz nem használ, annak a jele, hogy a tévedő egyénnek nem csak ámulása, mulékony csalódása, hanem éppen rögeszméje van, a mely állapotot részszerinti örültségnek nevezhetünk.

A mondottakban az első kérdésre való felelet is bé van foglalva, a mennyiben újabb segédeszközt a képzeleteknek a valóságtól való megkülönböztetésére sem a tévedőnek, sem felebarátjának ajánlani nem tudok. Gondoskodott azonban a természet egy orvosló szerről, mely az illetők közbenjárása nélkül is, sokszor segít a bajon, még akkor is, mikor ez már igen magasra hágott. Ez a szer, a tapasztalás bizonyossága szerint az idő. Az az idő, mely az emlékezetet meggyengíti, az indulatokat csillapítja, a bánatot enyhíti, az örömet meg is szünteti. Hogy az a képzeleteket is elvásalni bírja s a valóságot annál fogva nagyobb erővel működni hagyja, azt hiszem ellenmondás nélkül állíthatom. Még azt is hiszem, hogy azok, a kiket az örültek házából, mint már ép eszüeket kibocsátnak javulásokat nem annyira az *alienisták* orvosló fogásainak, mint inkább az időnek köszönhetik.

Jól tudom én azt, hogy t. olvasóm nem foghatja meg, miképp

lehet annak az, akár elvont fogalomnak, akár tehetetlen valaminek, az időnek, oly működő hatalma? Én se képzelhetném, ha az idő alatt nem valami testesebbet, t. i. az idegműködéseknek alatta elvonuló láncolatát érteném. Már pedig azt értem, valamint azt a közélet is az imént elsorolt esetekben s a mit a német ért ebben a közmondásában: *Kommt Zeit kommt Rath!* Egyszersmind az olvasót idegszervezetünknek az öntudattól független működése folyamára emlékeztetem, a melyet a Maine de Birón nézetei ismertetése alkalmával közlöttem.

Az idézett vélemény pedig tényeken alapul, melyeket minden gondolkodni tudó ember tapasztalhat és tapasztal maga magán s nincs szüksége, hogy *Hartmann*-tól tanulja meg.

No már, a tényeket elemezhetjük, de elemzésünk eredménye megint csak tény vagy tények sora, melyeknek lefolyását tapasztalásunkkal, sőt sokszor kísérterményeinkel is figyelhetjük; de egykor bizonyosan egy oly tényre jutunk, melyet nem elemezhetni, és vizsgálódásunk láthatárát Isis fellebbenthetetlen fátyla takarja el előttünk. Vegyünk csak példát. A villam működését egy dörzsölt borostyánkőttől felkapott papir darabkától fogva a villam és delejfolyamok keresztezéseig ismeri a természettudós. A nyomozásával kikerült utolsó tény egy bizonyos «folyam» létezése. Hanem itt már egy meredek szirt szélén áll, melyről lebukni igenis, de tovább lépni nem lehet. Mert nem az, hogy «villam» vagy további általánosítással «erő» nevet adtak neki, sem az, hogy működése képét algebrai vagy magasb analitikai formulákkal viseltetik, mivoltát legparányibban sem magyarázta. Így bátran állíthatom, hogy merőben sikertelen vakmerőség megkísérteni a magyarázatát annak a viszonynak és egymásra hatásnak, mely egyfelől a kültárgyak és az idegzet, másfelől ez és az öntudat közt kétségtelenül megvan és szintúgy mint a villamműködés tényekben nyilatkozik.

Ily tényeket tárgyaltam én, mint «jelenségeket» értekezésem II. részében és szándéksom hasonlóképp cselekedni a jelenben.

Az első tény, a mit figyelemre méltónak tartok, éppen a képzelet és valóság megkülönböztetésére vonatkozik. Számos eset van t. i. hogy az ember, jóllehet ép eszű és ámulása nem vett hatalmat rajta, nem kíván kiócsudni belőle, sőt gyönyörüségét leli benne. Legelől a regények olvasói jutnak eszembe, a kiket a leirt történetek és személyek erős képzelete öröme, sírásra, hagragra indít és vannak hasonló állapotban regényírók is. Szintúgy vannak elmélyedve szerepeikben

színészek is, mint a kolozsvári legrégibb társaság hősszereplője Pergő Czélesztin, a ki Fieszkót játszodva haza ment s a vacsoráját feladó feleségét pofon ütötte ezen szavakkal. «Hát te egy Fieszkónak csak paszulyt főztél?» Szabad tűznél, kandalló mellett a gyermekeknek nagy kedve telik tűzes végű üszökkel piros köröket csinálni a levegőben. Én éppen nem voltam gyermek, mikor egy gyufaládika üres fiókját gyorsan tulogatva ki s be a tokjába, úgy tetszett a szememnek, mintha két oly hosszú lenne mint a tokja és sokáig mulattattam magam vele. Az alakosok szemfényvesztéseiben minden koru és rendü ember gyönyörködik s a ki meg-megmagyarázza neki, miképp eszközli a bűvös mester az ámitást, csak csökkenti az ő kellemes érzését, valamint mikor a színpadon elesett Élekrát nem fedvén el elég gyorsan a legördülő kárpit, a felszesztelődését látó néző sajnálata legott megszűnik. Tudva van, hogy a szépművek szemlélésében lelt gyönyörűség ámulással jár; de midőn egy jól festett képen az alakok kidomborodni látszanak, elenyéztetjük-é a bájta azzal, hogy a vásznat simogatva meggyőződünk, hogy ott nincs semmi domborodás? Hát a remény nem oly csalódás állapotja-é, melyben a képzelt eseményt valóságnak hiszszük? És ime «kecségtetjük» magunkat vele s elvesztét zetségesedésnek (*desperatio*) nevezzük. A félelmet sem tudnám szóval bővebben jellemezni, semmit azzal, hogy az egy fejünk felett függő Damokleszi kard képzelete.

Mindezek egy újabb csoportjára vezetnek minket a jelenségeknek. u. m. eszünknek s vele egységesen kapcsolt testünknek eddig még nem tárgyalt jelenségeire, melyeket közönséges névvel, s azt hiszem nem értetlenül, állapotoknak nevezek. Ezek között egyelőre két ellentétest veszek szemügyre 1. azt a melyet szeretünk vagy más szóval a mely jól esik; a melyben kívánunk és minél tovább óhajtunk maradni; 2. azt, a melyet nem csak nem szeretünk, hanem irtódzunk tőle s ha benne vagyunk, menekülni kívánunk tőle. A német philosophiának van a két egyszerű, t. i. *Lust* és *Unlust*, szavai a két állapot és érzések kifejezésére; de a többiek s köztük a magyar is annak a szerencsének nem örvendhet; mert pl. a francia *plaisir* és *déplaisir* vagy *bonheur* és *malheur* nem megfelelő synonymáik. A magyar gyönyörűség szűkebb értelmű is, éppen mint a francia «*plaisir*» és nincs ellentéte a minő annak a *déplaisir*-ben. Hanem ez kis baj, mert az illető állapotok fölebbi körülírásai, melyeket a világért sem adok ki értelmezéseknek (*definitio*) megteszik a kívánt szolgálatot, t. i. hogy amaz

állapotokat mindenkivel világosan és félreérthetetlenül képzeltessek és bizonyos vagyok róla, hogy mindenki azokat nem csak magában, hanem külső jeleiknél, nyilatkozataiknál fogva másokban is tapasztalta és folyvást tapasztalja; hiszen mondhatni, egész életünk a két-tőjük váltakozásában telik el. Azok tehát tények és ezen az állításon túl a philosophia nem mehet. Általánosítással nem, mert azok a maguk során legfelsőbb fogalmak. Elemzés útján sem, mert ezzel csak ama fogalmak fajait és fokozatait különböztethetjük, melyek maguk is megint szintoly megmagyarázhatatlan tények, mint a milyenek végelemzésben a természeti jelenségek.

Itt meg kell egy kissé szakasztanom a tárgyalást, eleget akarván tenni annak a követelménynek, a melyet jelen czikkem elején nyilvánítottam, hogy megmondjam mit értek itt a «magyarázat» alatt, a mely szó alkalom szerint különböző eljárást jelent. Van ugyanis szómagyarázat, mely ha idegen nyelvbeli szót vagy szóllamot illet, egyszerűen csak a nekik megfelelő szavaink megmondásában, ha pedig a magunkéit, egyfelől az etymologiai elemzésben, másfelől synonymák felhordásában és megkülönböztetésében áll. A fogalom magyarázata pedig nem egyéb mint annak értelmezése (definitio) és ha e nem elég bővebb leírása. De az értelmezés lehetősége két esetben megszűnik, t. i. sem legfelsőbb fogalmat, sem a legalsóbbat, az egyént, definiálni nem bírjuk. Amazt nem azért, mivel az értelmezés alanyának okvetetlenül egy felsőbb nemnek kell lenni; az egyénnek pedig a specifica differentiai kimerülhetetlennek és ha válogatunk bennök, soha se tudjuk nem lényegeseket hagytunk-é ki. A legfelsőbb fogalmak magyarázása csak alsóbb fogalmainak értelmezésében, — röviden szólva, inductiojában; az egyéneké pedig közelebbi felsőbb és alsóbb fogalmakra vitelekben áll. Ezeket bővebben fejtegetni, példákkal világosítani nem tartom szükségesnek, mivel ismeretöket t. olvasóimnál felteszem és csak figyelmöket kívántam irántuk felkelteni és saját álláspontomat kimutatni velök.

Volna ugyan még egy neme a magyarázásnak, jelesen a tényekének; az t. i. hogy az illető tény okát s ha kell és lehet oksorozátát adjuk elé. De erről most, mielőtt az ok és okozás fogalmát nem fejtegetem, nem szóllhatok és így csak folytatom a jelenségek tárgyalását.

Az a mit a megbeszélte egyik állapotról mondek, t. i. hogy kívánunk benne maradni, egy újabb jelenséget villant fel előttünk, u. i. a kívánságot. Hogy az mit tesz, magyarázni szükségtelen és értel-

mezni szintúgy nem lehet, mint a tárgyalt többi oelső jelenségeinket, pl. a fájdalmat, érzéleteinket stb. A szó hallatára vagy olvastára mindenki tudja, érti, mivel tapasztalja magában és felteszi másokban, szintúgy mint synonymáját a vágyat. Ezt ha valaki úgy kísértené meg értelmezését, hogy: «a vágy oly képzelet, melyet megvalósítani töreksznk» vétkes kör hibáját követné el, mert a törekvés, a vágy fogalmát nemcsak felteszi, hanem magában foglalja és csak abban különbözik tőle, hogy a cselekvés eszméje járul hozzája. Dehogymiképp járul, vagy is miképp indítja illető szerveinket cselekvényre, azt — az idegműködés philosophusai engedelmével — magyarázhatatlannak állítom. Az egész dolgot, csak mint kétségtelen tényrt fogjuk és foghatjuk fel, a mire nézve ismét mindenkinek saját tapasztalására hivatkozom.

Elemezni azonban ezt is lehet és hogy jól megismerjük kell is.

Legelsőben is azt tapasztaljuk róla hogy eredetileg valami természeti szükség érzése alakjában jelenik meg, milyenek pl. az éhség, szomjuság, viszketegség. Azután másodrendben képzelet ébreszt vágyat, pl. egy oly gyümölcsé, melyet az illető egyén különösen szeret, vagy oly tényé, a mit megszokott. A vágya tárgyát tehát ismernie kell az egyénnek. Ezt a viszonyt egy latin közmondás általánosítja imigy: «*ignoti nulla cupido*», a mit azonban nem lehet föltétlenül állítani, mert vannak olykor az embernek homályos, határozatlan, maga se értette vágyai. A gyermekekben már korán mutatkozik as egyik nemnek a másikhöz vonzódása, a mi néha éppen az ellenkező viselkedésben nyilvánul. (Ezt a német azzal a közmondással fejezi ki. *Liebe zankt*.) A falun növekedett kisasszony vágyik a városi gyönyörűségekre, melyekről nincs képzete. Nemegy még gondolatában is merőben ártatlan jegyes fiatal leány vágyik az egybekelésre, holott nem tudja, mi vár reá az esketés után. A fiú nem ismeri még a dohány füst ízét és már vágyik pipázni és megis kísérti vágya kielégítését surrogatumokkal vagy a pipázásnak formális utánzásával.

Megjegyezhetjük továbbat a szóba vett állapotokról általában a fokozatos voltukat, miszerint azok az alig sejtethő hajlamon, teszem a kíváncsiságon kezdve a szenvedélyekig, minők a fukarság, ittasság, szerencsejáték űzése, nyerekedés-vágy, növekedhetnek.

A két különböző, mondjuk röviden, kedves és kedvetlen állapotok példái: az elsőbbé a remény, a másodiké a félelem és a mit a jelenségek sorában, de más tekintetből emlegettem, a fájdalom

Ide sorolom már azokat a jelenségeket, a melyek szintúgy mint az imént tárgyaltak, testünknek öntudatunkkal szorosán összekapcsolt, tehát érzett állapotai; a melyek az embert részint cselekvésre indítják, «részint abban gátolják vagy éppen megis bénítják cselekvő tehetőségét. Ezeket egy szóval indulatoknak (Affekte) nevezik s külön neveik ismertetésükre tökélyesen elégségesek, mert mindenkinek van tapasztalása kisebb nagyobb mértékben róluk. Az indulatokat, melyek közé az iméntiek is tartoznak, nem lehet mindnyájukat a «kedves» és «kedvetlen» állapotok rovatába béosztani, mert nagyobb részök iránti érzésünk vegyes és hol szeretjük, hol unjuk, hol közönyösök vagyunk irántuk. Fokozataik is az egyének szerint különbözők, sőt azonegy embernél is, változó lehet egyiké vagy a másiké.

Az indulatok csoportját különböző bölcselek, illetőleg psychologusok különbözőleg kísértették meg rendszerezni és osztályozni. Legtartalmasabb elészámlálásokat Kirchnernél¹ leltem, a kinek lajstromát kiegészítve vagy legalább bővítve az ő rendszere nyomán adom, u. m.

Az indulatok 1. a várakozáshoz csatlakoznak. Ilyen a remény, türelmetlenség, félelem, kétségbeesés (*Verzweiflung*), meglepődés. — 2. Tetszésen vagy utáláson (*Missfallen*)² alapulnak a bámulás (*admiration*) rajongás, elragadó öröm (*Entzücken*) és ellenkezőik, — 3. Értelmi (*intellektuell*) indulatok: a bizonytalankodás (*Verlegenheit*), szájtátás vagy elámulás (*Verblüffung*), csudálkozás (*Verwunderung*), lelkesülés (*Begeisterung*), — 4. Erkölcs-vallásiak: megilletődés, buzgalom, extasis; felháborodás (*Entrüstung*), szégyenlés, megbánás, lelkiismeret furdalása, — 5. Önérzetből származnak: a bátorság, vakmerőség, fennhéjzás, önhittség, kevélység; ellenkezőik; aggodalom, kebszorultság (*Angst*), félelem, ijedtség, gyávaság. — 6. Sympathiából: szánsalom, ragaszkodás (*Anhänglichkeit*), barátság, szeretet, szerelem, — 7. Antipathiából: irigység, féltékenység, más kárán való öröm, haragtartás, fojtott méreg, (*Ingrimm*), gyűlölség. — A «harag»-ot kifejejtette Kirchner; én nem, hanem későbbre lesz alkalmam tárgyalni. A többiekre nézve szükséges tudni, hogy nagy részök az indulat rovatából átesap a szenvedélyébe, nemcsak, hanem állandó helyet is foglal benne.

Az indulatok neve alatt az előbbieken összefoglalt jelenségek s működéseik, mind ténylek, a minek bizouyítására elég lesz, mint

¹ Wörterbuch der philosophischen Grundbegriffe. Heidelberg, 1886. kis 8 r.

² «Visszatetszés»-nek fordítják szerencsétlenül. A német majd visszafordítja: *Zurückgefallen*-re.

a többiekre nézve is tettem, minden ember saját tapasztalására hivatkoznom. De illő és szükséges kimutatnom, hogy megbeszélések micsoda viszonyban van a «philosophia fordultához».

Korunk philosophiája — számos képviselői nyilatkozata szerint — arra az állítványra — nem fejlődött, hanem tévedett vagyis vete-medett, hogy az embernek lényege a megbeszélte indulatok, (hajlamok, ösztönök, természeti dispositiók) és illető szerveik az idegek és izmok összeményében (*systema*) áll. Öntudatnak, szellemnek, léleknek önálló léte szerintök éppen nincs, hanem ezek amaz összemény működésének csupán csak eredményei — a gondolat csak az agyvelő izzadmánya. A ki már elcsábítva a materialista nézet bajnokainak és pártolóinak ámitó — bátor a higgadtan fontoló józanokosság részéről nem helyeselhető — eszelősködéseitől, amaz állítványt azzal, hogy az öntudat, tény; még pedig valódi közetlen bizonyosságú és minden el nem fogult ember részéről elismert tény, megczáfoltnak nem látja vagy látni nem akarja, bizvást megszünhet értekezésem további olvasásától. A ki pedig hajlandó és alkalmas az igazság elfogadására és csak némi kétségei tartóztatják el a teljes beléegyezésétől, azt kérem, hogy függessze fel vég ítéletét, míg öntudatunknak legmagasabb, legfontosabb, az emberre nézve leglényegesebb jelenségére irányzom a figyelmét.

De mielőtt azt tenném, egy észrevételt kell előre bocsátanom.

Hogy van mint főlebb is említettem, egy önállólag működő természeti összemény, melynek keletkezményei az eddig tárgyalt jelenségek: érzékletek, képzet, indulat, és hogy ezek létét öntudatunktól megválva is gondolhatni, tagadhatatlan. Hisz az éppen az, a mit mi a «más» név alatt különböztettünk meg az «én»-től. Az idegizomösszemény működését, mint általában minden működést végelemzésben mindig mozgás alakjában képzeljük, a működő összemény képét valami gép: fonó, szövő, cséplő, örlő, esztergáló gép, akár egy óra viseli. Ezek mozgására, tehát működésére, két dolog kívántatik okvetetlenül. Egyik a mi a mozgást indítsa; a másik a mi a gép működését bizonyos célra irányozza. Az első külső műgépekben a szél, víz, súly, villamtelep, gőz. De hogy kitanuljuk miképp okozzák ezek a mozgást, mélyebben kell kutatnunk és végeredményben valami, tovább nem magyarázható eszmére, az erőre jutunk, a mely különböző alakban, — ha szabad itt e szóval élnünk — mutatkozik, mint: nehézség, rugalmasság, lökés, villamosság. Ezt jól tudva, a természeti tudományok nyomán járó ama pilosophusok, átlátták, hogy az

Ide sorolom már azokat a jelenségeket, a melyek szintűgy mint az imént tárgyaltak, testünknek öntudatunkkal szorosán összekapcsolt, tehát érzett állapotai; a melyek az embert részint cselekvésre indítják, «részint abban gátolják vagy éppen megis bénítják cselekvő tehetőségét. Ezeket egy szóval indulatoknak (Affekte) nevezik s külön neveik ismertetésükre tökélyesen elégségesek, mert mindenkinek van tapasztalása kisebb nagyobb mértékben róluk. Az indulatokat, melyek közé az iméntiek is tartoznak, nem lehet mindnyájokat a «kedves» és «kedvetlen» állapotok rovatába béosztani, mert nagyobb részek iránti érzésünk vegyes és hol szeretjük, hol unjuk, hol közönyösök vagyunk irántuk. Fokozataik is az egyének szerint különbözők, sőt azoneyg embernél is, változó lehet egyiké vagy a másiké.

Az indulatok csoportját különböző bölcselek, illetőleg psychologusok különbözőleg kísértették meg rendszerezni és osztályozni. Legtartalmasabb elészámlálásokat Kirchnernél¹ leltem, a kinek lajstromát kiegészítve vagy legalább bővítve az ő rendszere nyomán adom, u. m.

Az indulatok 1. a várakozáshoz csatlakoznak. Ilyen a remény, türelmetlenség, félelem, kétségbeesés (*Verzweiflung*), meglepődés. — 2. Tetszésen vagy utáláson (*Missfallen*)² alapulnak a bámulás (*admiratio*) rajongás, elragadó öröm (*Entzücken*) és ellenkezőik, — 3. Értelmi (*intellektuell*) indulatok: a bizonytalankodás (*Verlegenheit*), szájtátás vagy elámulás (*Verblüffung*), csudálkozás (*Verwunderung*), lelkesülés (*Begeisterung*), — 4. Erköles-vallásiai: megilletődés, buzgalom, extasis; felháborodás (*Entrüstung*), szégyenlés, megbánás, lelkiismeret furdalása, — 5. Önérzetből származnak: a bátorság, vakmerőség, fennhéjzás, önhittség, kevélység; ellenkezőik; aggodalom, kebelzorultság (*Angst*), félelem, ijedtség, gyávaság. — 6. Sympathiából: szánalom, ragaszkodás (*Anhänglichkeit*), barátság, szeretet, szerelem, — 7. Antipathiából: irigység, féltékenység, más kárán való öröm, haragtartás, fojtott méreg, (*Ingrimm*), gyűlölség. — A «harag»-ot kifejejtette Kirchner; én nem, hanem későbbre lesz alkalman tárgyalni. A többiekre nézve szükséges tudni, hogy nagy részek az indulat rovatából átesap a szenvedélyébe, nemcsak, hanem állandó helyet is foglal benne.

Az indulatok neve alatt az előbbieken összefoglalt jelenségek s működéseik, mind ténylek, a minek bizouyítására elég lesz, mint

¹ Wörterbuch der philosophischen Grundbegriffe. Heidelberg, 1886. kis 8 r.

² «Visszatetszés»-nek fordítják szerencsétlenül. A német majd visszafordítja: *Zurückgefallen*-re.

a többiekre nézve is tettem, minden ember saját tapasztalására hivatkoznom. De illő és szükséges kimutatnom, hogy megbeszélésök micsoda viszonyban van a «philosophia fordultához».

Korunk philosophiája — számos képviselői nyilatkozata szerint — arra az állítmányra — nem fejlődött, hanem tévedett vagyis vete-medett, hogy az embernek lényege a megbeszélt indulatok, (hajlamok, ösztönök, természeti dispositiók) és illető szerveik az idegek és izmok összeményében (*systema*) áll. Öntudatnak, szellemnek, léleknek önálló léte szerintök éppen nincs, hanem ezek amaz összemény működésének csupán csak eredményei — a gondolat csak az agyvelő izzadmánya. A ki már elcsábítva a materialista nézet bajnokainak és pártolójának ámitó — bátor a higgadtan fontoló józanokosság részéről nem helyeselhető — eszelősködéseitől, amaz állítmányt azzal, hogy az öntudat, tény; még pedig valódi közetlen bizonyosságú és minden el nem fogult ember részéről elismert tény, megczáfoltnak nem látja vagy látni nem akarja, bizvást megszűnhet értekezésem további olvasásától. A ki pedig hajlandó és alkalmas az igazság elfogadására és csak némi kétségei tartóztatják el a teljes beléegyezésétől, azt kérem, hogy függessze fel vég ítéletét, míg öntudatunknak legmagasabb, legfontosabb, az emberre nézve leglényegesebb jelenségére irányzom a figyelmét.

De mielőtt azt tenném, egy észrevételt kell előre bocsátnom.

Hogy van mint főlebb is említettem, egy önállólag működő természeti összemény, melynek keletkezményei az eddig tárgyalt jelenségek: érzékletek, képzet, indulat, és hogy ezek létét öntudatunktól megválva is gondolhatni, tagadhatatlan. Hisz az éppen az, a mit mi a «más» név alatt különböztettünk meg az «én»-től. Az idegizomösszemény működését, mint általában minden működést végelemzésben mindig mozgás alakjában képzeljük, a működő összemény képét valami gép: fonó, szövő, cséplő, örlő, esztergáló gép, akár egy óra viseli. Ezek mozgására, tehát működésére, két dolog kívántatik okvetetlenül. Egyik a mi a mozgást indítsa; a másik a mi a gép működését bizonyos célra irányozza. Az első külső műgépekben a szél, víz, súly, villamtelep, gőz. De hogy kitanuljuk miképp okozzák ezek a mozgást, mélyebben kell kutatnunk és végeredményben valami, tovább nem magyarázható eszmére, az erőre jutunk, a mely különböző alakban, — ha szabad itt e szóval élnünk — mutatkozik, mint: nehézség, rugalmasság, lökés, villamosság. Ezt jól tudva, a természeti tudományok nyomán járó ama pilosophusok, átlátták, hogy az

ő *Nervenmuskelsystem*-jökhez is kell valami mozgató erő, a milyen az eddig ismertek között nem lévén, egy *hypotheticust* költöttek s azt a villamfolyam példájára *Nervenfluidumnak* nevezték. Létező-e ilyesmi valósággal, nem vizsgálom, mert megvitatásának nincs befolyása a «*philosophia fordulta*» ügyére, tehát legyen lúd, ha fehér. De a második dolgot illetőleg nagyobb a baj. Mert arra a kérdésre, hogy az ideg-gép működésénél mi az irányadó, az alkalmazó, a «tudomány férfiai» felelni nem tudnak. Egyfelől, nem is látják szükségét, hogy tanakodjanak rajta; aztán, ha látnák is, csak *hypothesis*szel felelnének reá, a mit tényleg el nem fogadhatni.

Felelek hát én, még pedig teljes önbizalommal és megmondom, hogy az a hatalom az akarat?

Mi az az akarat? kérdik.

Nekem erre, nem egyszer ismételt intésemre vonatkozva, felelnem kell; de röviden nem tehetem. Értelmezéssel nem lehet, mert az akarat a maga során legfelsőbb fogalom. A köztudatra sem hivatkozhatom, mint a többi jelenségek tárgyalásakor tettem; mert azok nevei, mint: látás, vágy, harag stb. határozottak és egyértelműek, az akarat szó ellenben nem az, mert sokan sokfelé próbálják magyarázni. Tehát, a mit én nevezek annak, a megmondható mivolta csak bővebb tárgyalással kerekedhetik ki.

Legelsőbben háritsunk el a lehető ellenvetéseket. Azt mondhatná valaki, hogy «az akarat olyan valami, a minek eredménye van, de a minek létét csakis ebből tudjuk vagy gyanítjuk. Ilyesmire a természeti tünemények vizsgálásában nem egyszer bukkanunk és erőnek nevezzük. Az akarat is olyan erő; tehát *praedicatum* van; a *praedicatum* magasb fogalom mint a *subjectum*, következőleg az akarat, nem legfelsőbb fogalom!» — E mind igaz, csak hogy kifeledett az ellenvető valamint, a mit ha tekintetbe veszünk, a következtetést tönkre silányítjuk: azt t. i. hogy a *praedicatum* köre (*sphaera*, *Umfang*) azonegy lehet a *subjectumával*, vagyis — más szóval — köreik egymást fedhetik, s ebben az esetben a *subjectum* nem alacsonyabb fogalom a *praedicatumnál* s ez a viszonya az akaratnak az erőhöz. Amaz ugyanis az egyetlen egy erő, a melyet tudunk, magunkban érzünk és valóban és közetlenül tapasztalunk.

A természetben tapasztalt vagy helyesebben következtetett erőket csak rávitelesen az akarattól vett hasonlóságnál fogva nevezzük erőknék. Mindnyájoknak csak fogalmi létök van; valódi létüket hisszük, a magunkét, mint főlebb már mondtam, tudjuk.

Most már megmondhatom röviden és világosan, hogy én az «akarat» szóval öntudatunknak azt a jelenségét jelölöm, a mely a mi testi szervezetünknek parancsolja, hogy képzeletünket létesítse, valósítsa, vagy általán szólva: hogy cselekedjék. És így már hivatkozhatom gondolkodni bíró és elfogulatlan minden emberre, hogy azt a jelölt tehetséget (*facultas*) vagy — mondjuk inkább — hatalmat tudja és érezi magában.

«Elfogulatlan»-t kívánok tanumnak, mert lám van egy philosophiai, egy nagy és sokféle ágazó iskola, a mely végelemzésben a nyilvánítottam értelemben vett akaratnak létét tagadja; a melynek véleményét az iskolának egyik — nem tudom — tagja, hive vagy tanítványa a legnyersebben imígy fejezi ki: «akaratot *motivum* nélkül nem is gondolhatni.»

Én mondom azt! Csakhogy a világért sem abban az értelemben, a miben ő. Én t. i. azt állítom, hogy az akarat maga *motivum*, az igazi legfőbb, ős *motivum*! E szerint a *motivum* synonymája levén az akaratnak, természetes, hogy egyiket a másik nélkül «nem gondolhatni.» De úgy a mint ő érti, azt teszi ama mondat, hogy az akaratnak egy magán kívül levő, más *motivuma* van és kell, hogy legyen, a mi már igazán képtelen (*absurd*) állítás! Mert azt tenné, hogy a *motivum*-nak *motivumá*-nak kell lenni. De itt már nem lehet megállani, mint nem állhat meg az, aki egy meredek lejtőn lefelé kezdett szaladni. Azaz, e második *motivumnak* megint *motivumá*-nak kell lenni és így sorakoznak egymásra vég nélkül, úgy hogy ős *motivum*-hoz soha sem juthatnánk.

Hogyan jutottak philosophusok oly nonsenre, nem lesz nehéz megmagyarázni. Főlebb ugyanis azt mondtam, hogy az «akarat» parancsol a testi szerveknek. De hogy ezek teljesítik-e szükségessépp és mindig az ő parancsát? kérdés, melyre tapasztalásunk nyomán, «nem»-mel vagyunk kénytelenek felelni. És mi az oka? Egyszerűen az, hogy annak a szegény szervezetnek, a mely cselekvésre van hiva, sok ura van. Neki t. i. a jelenségek nagyobb része, jelesen: hajlam, ösztön, indulat, szenvedély, mind parancsol, még pedig sikeresen, hatásosan parancsol cselekvést, úgy hogy reá nézve éppen nem áll az a különben is számtalan kivételt szenvedő állítás, «hogy senki sem szolgálhat két urnak.» Sőt a cselekvő szervek egész falka urnak szolgálnak. És mimódon történik, hogy leirhatatlan baj és zavar ne következék belőle. Egy felől az akarat egy nagylelkű és békeszerető

ur, a ki nem szeret untalan parancsolgatni; mikor parancsol és ellenállást talál, nem mindig küzd parancsa teljesedéért és mikor küzd, nem mindig biztos a győzelme. Sajnos de így van. Másfelől a néatalán különböző cselekvényeket parancsoló ösztönök, hajlamok, indulatok közt az a viszony van, a mi a bizonyos pontra ható, hol azon irányban, hol ellenkezőben, össze- vagy széttartólag (*convergenter, divergenter*) ható természeti erők közt, melyeket az erők összetétele (*compositio virium*) egy *resultansban* egyesít. Ha már adott esetben az akarat a testi szervezet ellen küzdelemre kél, csakis azzal a *resultans*-sal szükség szembeszállania. Az emlegettem iskola a szervezeti *motivum*-okat illetőleg egészen velem tart, de az utolsó küzdelemről nem akar semmit tudni s azt állítja, hogy ha egy bizonyos egyénnek ösztöneit, hajlamaits stb. mindenikök fokozatát, mérték viszonyait ismernők, cselekvését adott esetben és adott körülmények közt oly biztosan meghatározhatnók, mint a csillagász egy égitest helyét, vagy a kémikus adott elemekből keletkező együletet.

Az akarat ügye tehát a Hamleti kérdés eldöntésétől függ: «Van-e vagy nincs!» A philosophusok egy része velem együtt azt tartja, hogy van, az emlegettem iskola az állítja, hogy nincs.

Mínt hogy én magamban világosan tapasztalom, hogy öntudatom érez magában oly tehetséget, hogy cselekvényt egyfelől bármely vele szembeszálló hajlam, iudulat, szenvedély ellenére végrehajthatok; másfelől bármely vágy stb. ösztönzése ellenére magamat tőle eltartóztathatom és ily tehetségnek tanubizonyságául minden, lelki vakságban nem sinló embert felhivhatok, azzal a «van»-t megállapítottnak hiszem.

De mivel azok is, a kik az akaratnak elismerik a létét, a miben létét vagy állását különbözőleg értelmezik; azok pedig, a kik tagadják, véleményök mellett a testi ösztönöktől hatalmasan támogatott álokoskodásokkal harszognak,¹ én is az enyimet tovább is védelmezni szükségesnek látom.

Elsőben is azt mondom, hogy akárminek is a nem létét általánosán megbizonyítani csak abban az esetben lehet, ha az illető valami ellenmondást foglal magában, ellenben a léte mellett, azt az egy esetet kivéve a legcsekélyebb valószínűség is érvül szolgál. Az akarat tagadóinak tehát azt kell megbizonyítaniok, hogy fogalmában ellenmondás létezik. Meg is kísértik azzal az ingyen való

¹ O quot morosophos tellus parit et philodoxos. M. Paling. Zod. XI. v. 512.

állítással, hogy az akarat feltevése a természetnek örökös és változhatatlan rendjével ellenkezik.

Ámde ezzel az érveléssel bármely természeti erő nem létét meg lehetne bizonyítani. A^* pontra pl. M^* N^* P^* Q^* erők hatnak és ezeknek resultánsa minden kétségen kívül a «természet rendje.» Hanem most már szembezáll egy A^* erő, mely ha egyenesen áll ellent a resultánsal, a pont haladását vagy csökkenti vagy megsemmisíti vagy ellenkező irányúvá teszi; ha pedig egy vagy más szögletben tart össze (*convergit*) vele, a pontot más útra téríti. Ezen az igazságon alapul a Statica és Dynamica egész tudománya s ily formán képzelhetni az akarat-erő viszonyát is a testi ösztön-erőkhöz. És én e tárgyban nem kívánok többet, mint a mit XVIII. Lajos francia király mondott visszatértekor: «Il n'y a qu'un français de plus». T. i. Uraim, természettudósok és hálójukba fogott philosophusok,¹ a kegyetek ismerte és tárgyalta erőkön kívül létezik még egy: az akarat, mely a többiekkel hol kezdet fogva, hol ellenkezve szabályozza és alkotja «a természet rendjét.» Ennek a fogalmában hát árnyéka sincs az ellenmondásnak és így nem létét megbizonyítani lehetetlen.

A nagyjában velem tartó bölcselekülönléte értelmzéseit szelölöztetni nem itélem szükségesnek. Én ugyanis az akaratnak, úgy a mint értem s világosan kifejezni is igyekeztem, a létezését megállapítottam és lényegtelen eltérések állításom szilárdságát nem gyengítik. Ilyes eltérés pl. az, hogy a bölcselek legnagyobb része azt a szellemi hatalmat, mely ellentálló testi ösztönöket, ha nem is mindig legalább olykor, legyőzve az embert cselekvésre bírja, mint az összeküvők titkait elárulni nem akaró római asszonyt a nyelve leharapására; vagy eltartóztatja cselekvénytől, mint a keresztény martyrt a vétek eszméje a legborzasztóbb kínok közt sem hagyta megkostolni a Jupiternek áldozott barom husát — azt a szellemi hatalmat a gondolatnak tulajdonítják és nem «akarat»-nak, hanem «λογος»-nak, «ratio»-nak vagy «Vernunft»-nak nevezik.

Magyarra régebben «okosság», ma inkább «ész» a fordítása, de mindeniket előbb az idegen műszavak valamelyikére kell visszafordítanunk, hogy megérthessük. De így sem érünk célta vele, mert ezeknek is annyi az értelmök, a hány philosophiai rendszer és iskola. Egyébaránt, hogy «ész» a Vernunftot nem helyettesítheti, már abból is kitetszik, hogy «esz»-nek a magyar egészen más nemü embert nevez, mint a philosophus német «vernünftig»-nak. De a német

se tudja tisztán mit értsen a *Vernunft* alatt; mert midőn *Kant* egyszer a «következtetés tehetségének» (*Vermögen der Schlüsse*) értelmezi, másszor meg erkölcsi törvényadóvá (v. ö. *kategorischer Imperatio*) magasztalja, a két értelem közt nem hogy azonosság vagy bár egyezés volna, de átmenet sincs. Egy szó mint száz, és *sz* nem synonymája az *akar* -*t* -*nak*. «Okosság» már közelebb járna hozzá, de csökkenti a rokonságot az, hogy rendszerint a *prudentiá*-t vagy is a *Klugheit*-ot fordítják vele és a multból kiásott «ildom» még nem bírta szokásosan elfoglalni a helyét. Pedig kár, mert a *Vernunft*-nak s ennek nyomán az *akar* -*t* -*nak* az okosság sokkal jobban szolgálna synonymául, mint az «ész», csak hogy az *ok*-nak kell határozott értelmet adni. E pedig még eddig nem történt meg; mert különböző dolgokat neveznek annak. Az *ok* és *okozat* (eredmény, következmény) értelmezése sorában három phasist vehetünk fel. 1. Oly ténnyt teszen mely után egy más tény következik, elődjéhez képest azzal a viszonygyal, hogy ha az *ok* megtörténik, az *okozat* -*nak* is meg kell kimaradhatatlanul történni és ha amaz nem történt volna meg, emez sem jött volna létre: Annak az esetnek, hogy egyik tény a másik után következik, rendszerint könnyü és biztos a tapasztalás nyomán a megismerése; de a viszony köztök, az már még eddig oldatlan kérdés tárgya s felakad rajta minden gondolkodó ember, a ki meg nem nyugszik azon a kényelmes párnán, hogy: *post hoc, ergo propter hoc*. A philosophus *Home* azt állitá, hogy annak aviszonygyal, a melyet főlebb értelmezék, a fogalmát csupán szokásból kapták fel, miszerint bizonyos ténypárok közt állandóan úgy lenni tapasztalták, de az nem nyujt kezességet arra, hogy ha *A* után milliószor következett is *B*, ezután is bekövetkezzék. A szük-ségképpi következés tehát csak a megszokáson alapuló subjectiv fogalom. *Kant* azzal kecségtette magát, hogy megczáfolta *Home*-ot természetesen el is hitték neki. De én biz azt tartom, hogy ő nem ingatta meg, sőt inkább megerősítette ellenfele véleményét annyiban hogy még subjectivebbé tette mint *Home* a *causalitas* fogalmát, a melyet, mint kategóriát még értelmezni sem lehet, hanem meg kell érnünk azzal, hogy «kirkunprádé = kirkunprade. Az *ok* értelmezése 2-dik phasisát a természeti tudományok könyveiben leljük. Itt rendszerint egy ténnyt, mely általánosabban van kifejezve oknak és annak egy specialis esetét *okozat* -*nak* nevezik. Pl. két test összedörzsölése az *oka* a felhevüléseknek s ha ez magas fokra hág és valamelyikök vagy mind a kettő gyulékony, a tűznek. Az is gyakori eset, hogy az *ok* és *okozat* azon egy

tény és lefolyása különböző módon van leírva, mint pl. egy szivattyú működése. A fizikában, a kémiaiában az a kérdés: «mi az oka?» legtöbbször csak azt teszi: «miképpen történik?» A leírt két phasis egyikében sem lelünk hasonlóságot az akarat okságával

Sokkal többre megyünk a 3-dik phasissal, mely szerint ok-nak mondjuk a ki vagy a mi valamit csinál és okozat-nak a cselekvényét. A pusztán egy malomban látom a követ forogni, s ha forgása okát kérdelem, azt mondják reá, hogy a «szél». Úgy de a szél nem forgatja közvetlenül a követ, hanem csak a vitorlákat hajtja kerekbe: ezek forgatják a tengelyt, a tengely az orsót és ez aztán közbenjáró nélkül a követ. Itt hát nem egy okkal, hanem okok sorával találkozunk, melyek a következményekkel egyenként változnak azon az elven, hogy *quod quis per alium facit ipse facit*.

Mindezeket a körülményeket megjelöljük mind az akarat, mind a testi ösztönök jelenségeiben. Egyik mint a másik cselekedteteti a mozgó és mozgató szerveket s ezek csinálják aényt.

Ak ar at és ö sz t ö n (vág y, indulat, szenvedély) tehát o k o k ; de mint *subjectum*-oknak viszonyaik a *praedicatum*-aikhoz nem egyenlő. Az ak ar at az é n e, a mely az ő ak ar ata csináltató működésének teljes tiszta tudatával van; érzi, hogy ő o k, egyedül bizonyos létező ok; az ö sz t ö n b e n, már nem oly közvetlenül és csak az é n és m á s a lélek és test szoros kapcsolatánál fogva érzi az okságot, a személyiségünkön kívül létező dolgokban pedig csak a cselekvényekből következteti és teszi fel. Az ak ar at és o k fogalom körei tehát fedik egymást, holott az ösztön alsóbb fogalom mint az ok. Ezt a viszonyt állítottuk meg főlebb egy felől az erő, másfelől az akarat és ösztön közt. Annál fogva ok és erő, mindenik az, a mi az akarat t. i. az é n, az ő cselekvő illetőleg cselekedtető szerepében. A synonymák különbsége abban áll, hogy az akarat, mint ok önálló és merőben független, változatlan; mint erő pedig fokozatos, más erővel jelesen az ösztönökkel viszonyban van, velök összemérhető, hol velök hol ellenök működik, hol közönyös semleges állapotban tartja magát. Azonossága ebben az állapotában is sértetlenül csökkenetlenül megmarad és csak lappangóvá lesz, holott az ösztönök változnak, nem csak lappangókká lesznek, hanem egészen el is enyésznek s helyöket más azoneműek foglalják el.

Az: erők működését vizsgálva elsőben is az a tapasztalatunk, hogy mindnyájoknak: akaratnak, ösztönnek, természeti erőnek a léte

se tudja tisztán mit értsen a *Vernunft* alatt; mert midőn *Kant* egyszer a «következtetés tehetségének» (*Vermögen der Schlüsse*) értelmezi, másszor meg erkölcsi törvényadóvá (v. ö. *kategorischer Imperatio*) magasztalja, a két értelem közt nem hogy azonosság vagy bár egyezés volna, de átmenet sincs. Egy szó mint száz, és *sz* nem synonymája az *akar*-nak. «Okosság» már közelebb járna hozzá, de csökkenti a rokonságot az, hogy rendszerint a *prudentiá*-t vagy is a *Klugheit*-ot fordítják vele és a multból kiásott «ildom» még nem bírta szokásosan elfoglalni a helyét. Pedig kái, mert a *Vernunft*-nak s ennek nyomán az *akar*-nak az okosság sokkal jobban szolgálna synonymául, mint az «ész», csak hogy az *ok*-nak kell határozott értelmet adni. E pedig még eddig nem történt meg; mert különböző dolgokat neveznek annak. Az *ok* és *okozat* (eredmény, következmény) értelmezése sorában három phasist vehetünk fel. 1. Oly ténnyt teszen mely után egy más tény következik, elődjéhez képest azzal a viszonygyal, hogy ha az *ok* megtörténik, az *okozat*nak is meg kell kimaradhatatlanul történni és ha amaz nem történt volna meg, emez sem jött volna létre: Annak az esetnek, hogy egyik tény a másik után következik, rendszerint könnyü és biztos a tapasztalás nyomán a megismerése; de a viszony köztök, az már még eddig oldatlan kérdés tárgya s felakad rajta minden gondolkodó ember, a ki meg nem nyugszik azon a kényelmes párnán, hogy: *post hoc, erge propter hoc*. A philosophus *Home* azt állítja, hogy annak aviszonynak, a melyet főlebb értelmezék, a fogalmát csupán szokásból kapták fel, miszerint bizonyos ténypárok közt állandóan úgy lenni tapasztalták, de az nem nyujt kezességet arra, hogy ha *A* után milliószor következett is *B*, ezután is bekövetkezzék. A szükségképpi következés tehát csak a megszokáson alapuló subjectiv fogalom. *Kant* azzal kecségtette magát, hogy megezáfolta *Home*-ot természetesen el is hitték neki. De én biz azt tartom, hogy ő nem ingatta meg, sőt inkább megerősítette ellenfele véleményét annyiban hogy még subjectivebbé tette mint *Home* a *causalitas* fogalmát, a melyet, mint kategóriát még értelmezni sem lehet, hanem meg kell érnünk azzal, hogy «kirkunprádé = kirkunprade. Az *ok* értelmezése 2-dik phasist a természeti tudományok könyveiben leljük. Itt rendszerint egy ténnyt, mely általánosabban van kifejezve *ok*nak és annak egy specialis esetét *okozat*nak nevezik. Pl. két test összedörzsölése az oka a felhevüléseknek s ha ez magas fokra hág és valamelyikök vagy mind a kettő gyulékony, a tűznek. Az is gyakori eset, hogy az *ok* és *okozat* azon egy

tény és lefolyása különböző módon van leírva, mint pl. egy szivattyú működése. A physikában, a kimiában az a kérdés: «mi az oka?» legtöbbször csak azt teszi: «miképpen történik?» A leírt két phasis egyikében sem lelünk hasonlóságot az akarat okságával

Sokkal többre megyünk a 3-dik phasisal, mely szerint ok-nak mondjuk a ki vagy a mi valamit csinál és okozat-nak a cselekvényét. A pusztán egy malomban látom a követ forogni, s ha forgása okát kérdem, azt mondják reá, hogy a «szél». Úgy de a szél nem forgatja közvetlenül a követ, hanem csak a vitorlákat hajtja kerekbe: ezek forgatják a tengelyt, a tengely az orsót és ez aztán közbenjáró nélkül a követ. Itt hát nem egy okkal, hanem okok sorával találkozunk, melyek a következményekkel egyenként változnak azon az elven, hogy *quod quis per alium facit ipse facit*.

Mindezeket a körülményeket megeljük mind az akarat, mind a testi ösztönök jelenségeiben. Egyik mint a másik cselekedtető a mozgó és mozgató szerveket s ezek csinálják aényt.

Akarat és ösztön (vágy, indulat, szenvedély) tehát okok; de mint *subjectum*-oknak viszonyaik a *praedicatum*-aikhoz nem egyenlő. Az akarat az éné, a mely az ő akarata csináltató működésének teljes tiszta tudatával van; érzi, hogy ő ok, egyedül bizonyos létező ok; az ösztönben, már nem oly közvetlenül és csak az én és más a lélek és test szoros kapcsolatánál fogva érzi az okságot, a személyiségünkön kívül létező dolgokban pedig csak a cselekvényekből következteti és teszi fel. Az akarat és ok fogalom körei tehát fedik egymást, holott az ösztön alsóbb fogalom mint az ok. Ezt a viszonyt állítottuk meg főlebb egy felől az erő, másfelől az akarat és ösztön közt. Annál fogva ok és erő, mindenik az, a mi az akarat t. i. az én, az ő cselekvő illetőleg cselekedtető szerepében. A synonymák különbsége abban áll, hogy az akarat, mint ok önálló és merőben független, változatlan; mint erő pedig fokozatos, más erővel jelesen az ösztönökkel viszonyban van, velők összemérhető, hol velők hol ellenök működik, hol közönyös semleges állapotban tartja magát. Azonossága ebben az állapotában is sértetlenül csökkenetlenül megmarad és csak lappangóvá lesz, holott az ösztönök változnak, nem csak lappangókká lesznek, hanem egészen el is enyésznek s helyöket más azonneműek foglalják el.

Az: erők működését vizsgálva elsőben is az a tapasztalatunk, hogy mindnyájoknak: akaratnak, ösztönnek, természeti erőnek a léte

csak működése alkalmával nyilvánul. Egy tégl a földön fekszik és semmi sem árulja el, hogy oly erő lappang tétlenül benne, a mely őt a földgömb felé sietteti; de legott nyilvánul nehézség képében, mihelyt a téglát felemeljük, mert nyomja lefelé, azaz a föld felé, a kezeinket.

A táplálkozás ösztönét evéskor érezzük, de a jóllakással megszűnik és vagy lappang vagy elenyésczik, míg az éhség új vágyat gerjeszt bennünk. Akaratunknak akkor érezzük a létét, midőn az ellentállást tapasztal és ha az erős és kivált ha váratlan meglepő, érzésünk kedvetlenné (*Unlust*) válik és gyorsan, sokszor rögtön, haraggá fokozódik. Merem állítani, hogy annak az indulatnak csak ez az eredete s értelmezését abból az egy körülményből meríthetni. Nem pszichológiát írok, azért hát észrevételem további megfontolását olvasómra bízom; addig pedig figyelmét egy második észrevételre s azt hiszem igazságra kívánom irányozni, arra, t. i. hogy bármely erőknél sikeres működése az é-n-nek kedves állapotot (*Lust*), fokozatában örömet, gyönyörűséget, fel a boldogságig okoz.

Ezt az állítást itt bővebben tárgyalni nincs helyem és ismét olvasóim megfontolására ajánlván csak annyit jegyzek meg, hogy a gyönyörűségnek (*Lust, plaisir*) következőleg a boldogságnak is pozitív volta ki van mutatva vele és hogy Rousseau-nak és Schopenhauernek az az állítása, hogy «a boldogság csak ott kezdődik, a hol a szenvedés végződik»,¹ félszeg állítmánynak bizonyul. «Félszeg»-nek és nem hamisnak mondom, mert hogy a fájdalom megszűnte már magában kedves állapot, tagadhatatlan; de mélyebb okát említett állításomban kereshetni. T. i. a szenvedést lelki tehetségeink működését gátolja, megszűnte pedig szabad játékot enged nekik. Mi több, az akarat működésével járó gyönyörűséget még a küzdelemmel járó szenvedés sem csökkenti, mint többek közt a martyrok példái fényesen bizonyítják. Annak a pessimisták gunyolta állításnak, hogy «az erény magát jutalmazza» csak az adhat valódi, megtámadhatatlan értelmet és érvényt, a mit az erők működéséről általánosan állítottam.

A boldogság eszméje az erkölcsiség (*moral*) terére viszen. Mert hiszen az erkölcsi rendszerek mindnyája a «*Summum bonum*» körül forog, e pedig a «boldogság»-ban határozódik.

¹ Die Glückseligkeit fängt dort an, wo das Leiden aufhört. Schopenhauer sanyarú pessimismusa, még ettől is meg akarja fosztani az emberiséget.

Az az állítás azonban, hogy erőink sikeres működése gyönyörűséggel jár, az ő általánosságában határozatlan és nemegy kérdést idéz elő. Elsőben is az, hogy az erők különbözőlék s irányaik számtalan esetben merőben ellenkezők lévén, melyeket vagy melyiket illeti az elsőség?

Vizsgálataink kiinduló pontja és mindig szemmel tartott tárgya az ö n t u d a t, az é n levén, természetes, hogy az é n külön ereje, az igazi akarat tarthat számot az elsőségre?

Most már a második kérdés: «mi vagy mik felett?» legyen fel. Feletül azt mondhatjuk, hogy a rajtunk kívüli természeti erőkkel csak alkalmilag jöjünk összeütközésbe, ezeket a pályázatból kihagyhatjuk, és csak a testi erőket, melyek é n-ünkkel folytonos kapcsolatban vannak, vesszük tekintetbe. Láttuk már, hogy ezek resultánsával áll igen gyakran szemben az akarat erő és önkint következik, hogy ellenök foly a küzdelme s diadala adja a legvalódibb gyönyörűséget és diadalai tulnyomó számösszege az igazi boldogságot, a *Summum bonum*-ot.

Az akarat győzedelme tehát jó és így az azt kivívó akarat jót tevő és így — *Schopenhauer* ellenére — maga is jó. De mivel a győzedelmet csak az erőnek erő elleni, u. m. az akaratnak a testi ösztönök ellen való küzdelme vihatja ki, ez a küzdelem az akaró é n feladata és abban, egyedül abban áll az erény (*virtus*) és ha az ember tűzzel és kitartással folytatja a háborút, még akkor nem veszt el az «erényes» nevet, ha ottan-ottan megbukik a viadalban. «A szent, hétszer esik el, és felkél» azt mondja az írás. Általában pedig minden csatavesztés vétkül tudódik fel az «én»-nek és az «ösztönerő» sikeres működésével szerzendő gyönyörűség kárpótlást nem nyújt neki.

Más criteriuma az erkölesi jó-nak és rossz-nak nem létezik. A testi öröm és fájdalom más rovatba tartoznak és itt nem jönnek számításba és az akarat győzedelme oly jó, melyet az erényes ember bárminő szenvedések árán is megvásárol. Ezek csak növelik az érdemét.

De hát miben áll az érdeme? kérdik.

É n az akaratot rugalmas természetű erőnek tartom és azt hiszem, hogy a ki azt úgy a mint jellemeztem magában létezőnek elismeri. azt sem fogja tagadni, hogy az é n az akaratát szintúgy mint érzékeit fokozhatja, az ellenszegülő ösztönerő arányában feszítheti és éppen ez által vihatja ki nemegyszer a győzelmet az ellenfelén. Ezt az

önkéntes törekvést, az akarat erélyes és kitartó megerőltetését tulajdonítom érdemül az erényes embernek.¹

Jegyezzük meg jól az «önkéntetés» (*spontaneus*) jelzõt, melynek jellemzõ volta önkéntesen következik az akaratnak merõben eredeti, motiválatlan mivoltából. Az önkénytelenség tünteti fel az akaratot nem csak érdemes, de magasztos színben és világban. A stoicuskok követelménye, hogy «a bölcs, király», tökélyesen igazolt, mert az õ bölcsük maga a személyesített akarat: az absolutismust és constitutionalismust egymagában egyesítõ valódi király. Öt semmi sem korlátolja; õ mindent korlától. De hatalmi mûködésében csak a *veto*-ra szorítkozik, t. i. az ösztönök erejét korlátolja, ha kell, megsemmisíti. Az akaratot sejtette Sokrates az õ daemonjában, a ki «soha sem parancsolt, hanem csak tiltott»; sohasem sugalta neki, hogy mit cselekedjék, hanem hogy mit ne tegyen. K. olvasóim néálán megbotránkozunk, hogy az erkölcsi tãrre lépve a «kötelesség» szót még nem említettem. Meg lehet még jobban meg fognak azon, a mit most nyilvánítok, hogy bíz' én nem bírok sok jót mondani felõle. A kötelesség (*obligatio*, *Pflicht*) az erkölestanárok legnagyobb részének nádparipája, akárhogy szépítsék a dolgot, a *soll* és *muss*² az *imperfecta* és *perfecta obligatio* megkülönböztetésével, nem hogy — mint az önkénytelenség — királylyá tenné, hanem ellenkezõleg, szolgává alacsonítja az «én»-t. A kötelesség engedelmességet követel; e pedig, ha erény — a mit kétlek — csak szolgák erénye. És még van valami, a mi gátolja, hogy érvényesítsük a morálban a kötelesség eszméjét. A szolga «parancs»-ak engedelmeskedik; a parancs, parancsoltot teszen és tãtet fel és jelen esetben hol van és ki az? A theologia morál azt feleli rá: «az Isten!» De melyik Isten? Az-é, a ki elnézi, hogy parancsait szãltiben megszegjék?³ Az-é

¹ Kérdésben jõhet, hogy minõ fokozata van az érdemnek az úgynevezett *askesiben*? Minthogy folytonos és soha nem lankadó küzdelem, fõlbbi értelmiezém szerint a legmagasabb fokát igényli az érdemnek. De más szempontból tekintve, az erényesség általában nem követeli a folytonos küzdelmet a vágyak, indulatok ellen; aztán mivel az értelmességnek is belészólása van a dologba s azt itéli, hogy vannak jó vágyak, jó indulatok is, melyeket mentõkre hagy vagy olykor segít is mûködésükben az akarat, az asketismust legfõbb erénynek nem állíthatom.

² Dicsérem nyelvünket, hogy a *soll* és *muss* közti különbséget nem ismeri; ámbár az életben csakugyan meg van. A köznép a ki nem kerülhetõ «kell»-t muszájnak hívja.

³ . . . Si Deus in terris mala tot patitur: si cum possit prohibere, tamen non illa coerces, Esse mali causa, et sceteri assentire videtur. M. Paling, *Zod. V. Scorpilus v. Ort.* 5. v. 99.

a ki maga sem bízik kötelező voltukban, hanem a mennyország keesegtetésével és a pokol iszonyaival támogatja tekintélyöket? Aztán ki biztosít arról, hogy az erkölcsi törvények Isten parancsai? Lám az Isten, Jahve, Mózes és a Próféták által az Izrael népének egyet Krisztus és helytartója a pápa által a kereszténynek mást és különbözöt; Mahomet profetája által a moslimnek megint mást parancsol. És mi köze van a húsvéti báránynak, a ramazán böjtnek, a transzsubstantiónak az erkölcsiséggel? Vagy talán a «*kategorischer Imperativ*» a törvényadó? Az, a mi se nem test, se nem lélek, hanem egy üres fogalom? A melynek általános parancsa egy szintoly üres formula? Avagy a «*praktische Vernunft*», a melyet ha szemesen tapogattunk és fürkésznünk, az «*intelligentiá*»-vá, az utilitarianusok és Herbart (német böcselő) bálványává alakul át.

Hagyjuk a köteleesség elvét a jogtannak s az engedelmességet tegyük, a test köteleességévé. Én az ismeretes dictumnak: *Fortior est qui se, quam qui fortissima vincit maenia* igen örömet aláírok, de csak azzal a feltétellel, hogy a «*se*» helyett «*desideria, passiones et affectus propios*»-t tegyük belé. Scipio mikor a fogoly leányt visszaadta érintetlenül a mátkájának, nem «*magát*», hanem *animalis instinctusát* győzte le.

Általában lapozzuk végig a történelmet és úgy találjuk, hogy valahány példáját olvassuk az erényes tetteknek, mindnyáját ki magyarázza az én szerény, de szilárd elméletem s megkülönböztetni is tanít az aranyat a csillámtól. Minden igazi esetben az akarathoz a testi ösztönnel való viadalát látjuk, melyekben vagy győz az akarat, vagy «*én*»-jével együtt beléhal a küzdelembe. Elméletileg is ki van mondva már régen előttem az állításom, a minek bizonyosságául legyen elég Plato Gorgiására és Plutarchusnak az «*erkölcsi erényről*» irt értekezésére¹ hivatkoznom, a mely egészen a *ratio* és a *cupiditas* meg *impulsio*² közti küzdelmet tárgyalja és bizonygatja az eltérő és ellenkező vélemények ellenében

Mínthogy még nem végeztem az erkölcsi parancsnok keresésével, még egyszer visszatérek oda, a hol félbehagytam azzal a nyilatkozattal, hogy a köteleesség elve a jogtannhoz tartozik. Erre Kant azt

¹ Περί τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς. Moralia, ed. Wytttenbach. Lips, Tomi 2-di pass 2-da XXXII.

² Θυμοειδές, indulat. Latin fordítása Cicerótól van.

mondaná, hogy éppen azért az erkölcstanhoz is, mert «a törvényszerűség (*Legalitát*) az erkölcsiség előiskolája», meg azt, hogy «az állam az erkölcsiség elésegítésére szánt intézmény.» E szerint hát az állam lenne a keresett parancsnok!

De biz' ehhez sok szó fér. Legelőbb is az a kifogásom, hogy az állam csak tisztviselői elé szab és szabhat kötelességeket és vajon biztosítva van-e teljesítésükről? Tapasztalás bizonyítja, mekkora különbség van azok közt a hivatalnokok közt a kik utasításait lelkökre veszik és hüven teljesíteni akarják és azok közt a kik a szabályokat, habár számba veszik is, csak betű szerint, erély és buzgalom nélkül viszik véghez. Itt is hát szükség van az akaratra és a különbséget azoknak működése vagy nem működése teszi, a mi felett az államnak egy parányi hatalma sincs. Éppen oly kevés van az állampolgárok akarata felett és csak is abban áll, hogy tiltó működését a büntetés fenyegetésével segíti, de hogy mily sikerrel, megítélésére csak egy vonást nyújtok. Nem ritka esemény, hogy mikor tolvajt akasztanak fel, a nézők tolongásában gonosz indulatú, de ügyes kezű egyének a zsebeket üritgetik. Igaz, hogy a segített és nem segített akarat sokszor küzd sikeretlenül; de ezer ily eset ellenében milliók vannak, a melyekben diadalt viv ki és legyen bármily csekély az ellentállás, erényes cselekvés születik és ez ösztönérő nagy foka csak az érdemet növeli; az akarat kudarcza esetében pedig az «én» felelősségét apasztja. Az erénynek s a véteknek, mint ilyeneknek. nincs fokozatuk mint azt a stoicusok is és helyesen állították. Ki tagadhatná meg az erény koszorúját azoktól, a kik közinség idején, pékeknek bántatlan kirakataik mellett éhen halnak meg? Bátran állítom, hogy ha az emberiségben az akarat hatalma nem volna meg, a *bellum omnium contra omnes* már rég bekövetkezett, és soha jog erő ellenében nem érvényesült volna. Végre, ha csak az állam rendelményei szülhetnék és jótetteket és gátolhatnák meg a rosszakat, mi jogosítja vagy hatalmozza fel az állam fejét vagy fejeit, hogy olyas szabályzatok teljesítésére kötelezzék az állampolgárt és őket magukat mi köteleznék, hogy jót, avagy gátolná abban, hogy rosszat tegyenek? Mindezek az érvek elégségesek arra, hogy az államhatalmat erkölcsi törvényadónak ne fogadjuk el.

Hátra van még egy nézet vagy feltevés az akarat szép arcának ellárvázása. igazi mivolta felfogásának meghamisítása, melyet ez a kifejezés: *liberum arbitrium*, jelöl. Ezt úgy magyarázzák, hogy

az ember két ellenkező cselekvény közt szabadon választhat, hogy melyiket tegye. Ámde a választás sem motivumul, sem irányadóul nem szolgálhat cselekvésünkben. Hogy az elsőül nem önkint érthető; hogy a másikul sem, azt ki kell mutatnom. Az ember a szóba vett nézet szerint vagy a már megállított jó és rossz között választhat, vagy választásánál fogva lesz jóvá a választott cselekvény. Az első esetben az erkölcstannak valamelyik ismeretes elvénél fogva jó vagy rossz a tett és ekkor az embernek a rosszat választania nem szabad s a választás (*arbitrium*) jelzője elesik. A dilemma második szarva pedig, hogy a cselekvény csupa választás által jóvá legyen oly képtelenség, melyet mind a bölcselő ész, mind a józanokosság (*gemeiner Menschenverstand*) elutasít. Vették azt észre és a német philosophusok az illető szólamot «*freier Wille*»-nek, a magyarok «szabad akarat»-nak fordították. De ez a fogás semmit sem segített a dolgon, nem is csalta meg az «akaratnak» ellenségeit vagy tagadóit, sőt inkább alkalmat és ürügyet adott nekik az akarat becsmérlésére. Jelesen, a *determinismus* hívei használták fel az eszmezavart s az övékkel ellenkező tant *indeterminismus* névvel bélyegezvé, ebbe a szabad akaratot is beléfoglalták. Helytetlenül; mert az akarat csak annyiban «szabad», a mennyiben független, ősmotivum és jelzőjével vagy nélküle éppen úgy *determinál*, mint bármilyen más motivum. Mindezek tekintetéből «*liberum arbitrium*» (mint Cato *Cartaginem*), *delendum esse censeo*. Pedig meg kell vallani, hogy régóta garázdálkodik a tudományban sőt a közéletben is, mert már az Ovidius Medeaja is azt mondja ki így: *Video meliora proboque, deteriora sequor*. De hiszen a dudva is régóta garázdálkodik a vetésekben, még is kigyomlálják.

Ismeretemet és ismertetésemet az «én»-ről magában véve tárgyaltam eddigelé és csak annyiban emlegettem más «én»-eket, a mennyiben saját — széles értelemben vett — tapasztásomon épült állításaim önkényes és őszinte helybenhagyására szólítottam fel olvasóimat. Ennyi legyen elég értekezésem III. fejezetére, melyet ezennel befejeztek, fennmaradván még az «én»-nek más «én»-ekhez és a világhoz való viszonya, melynek és a belőle folyó következményeknek vizsgálata egy IV. rész feladata lesz.

Óhajtom, hogy bölcselő collegáim észrevételeiket akár pótlók, akár igazítók, akár ellenmondók legyenek, kijelenteni és közzé tenni sziveskedjenek.

Brassai.